

□

પ્રત્યક્ષીય ■	નાની નાની ગોષ્ઠી-મંડળીઓ	૩
સમીક્ષા ■	એક ડગલું આગળ (વાર્તા : પારુલ દેસાઈ), ઈલા નાયક	૫
	કંઈ પણ બની શકે (વાર્તા : જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ), હર્ષદ ત્રિવેદી	૯
	મેં ગન્દેવીનો ગલો (નાટક : સતીશ વ્યાસ), ધ્વનિલ પારેખ	૧૩
	શકલતીરથ જેના મનમાં રે... (સ્મરણપ્રવાસ : ડંકેશ ઓઝા), ચંદુ મહેરિયા	૧૫
	રંગવિમર્શ (નાટ્યવિવેચન : ભરત દવે), સંધ્યા ભટ્ટ	૧૭
	પંડિતયુગનું અનુવાદસાહિત્ય (સંશોધન : નીલા ત્રિવેદી), કિશોર વ્યાસ	૨૦
વરેણ્ય ■	સીતાજીની કાંચળી (કવિતા : કૃષ્ણાબાઈ), ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા	૨૩
ગ્રંથ-ગોષ્ઠી ■	દાર્જિલિંગ; ડેસ્ટિનેશન ઈંડિયા; ભારતીપુર, જયંત મેઘાણી	૨૭
સામયિક લેખ સૂચિ : ૨૦૧૫ ■	કવિતા-આસ્વાદથી નવલકથા-અભ્યાસ, કિશોર વ્યાસ	૩૧
પરિચય મિતાક્ષરી ■	પ્રાપ્ત પુસ્તકોની પરિચયનોંધ, સંપાદક	૪૨
આ અંકના લેખકો ■	સમીક્ષકોની વિગત	૪૧

PRATYAKSHA Periodical Registration No. RNI New Delhi, 54887/98

ISSN 2278-9081

પ્રકાશક અને મુદ્રક : શારદા સોની ૧૮, હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ, વડોદરા ૩૯૦૦૧૫ ફોન : ૦૨૬૫-૨૩૫૭૧૮૭. □ મુદ્રણ-અંકન : મહેશ ચાવડા, દિયા અક્ષરાંકન, વાસણા, તા. બોરસદ, ફોન : ૯૯૦૯૧૦૦૧૨૭. □ મુદ્રણસ્થાન : મધુ પ્રિન્ટરી, કારેલીબાગ, ગુજરાત સમાચાર સામે, વડોદરા ૩૯૦૦૧૮ ફોન : ૦૨૬૫-૨૪૬૧૨૪૪.

સભ્યપદ : વાર્ષિક રૂ. ૩૫૦. વિદેશમાં ડોલર ૩૦, પાઉંડ ૨૦. શુભેચ્છક રૂ. ૩૦૦૦

સભ્યપદની રકમ હાથોહાથ, મનીઓર્ડર, ડીડી કે મલ્ટીસિટી ચેકથી મોકલી શકાશે. ચેક/ડ્રાફ્ટ 'શારદા સોની પ્રકાશક પ્રત્યક્ષ' એ નામે લખવા વિનંતી; માત્ર પ્રત્યક્ષ ન લખવું. મનીઓર્ડર મોકલનારે સંદેશાની જગાએ પૂરું નામ-સરનામું અવશ્ય લખવું. એ સિવાય રકમ ગેરવલ્લે કે અન્ય નામે જવા સંભવ છે.

સભ્યપદની રકમ મોકલવાનું સરનામું : શારદા સોની/ રમણ સોની ૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૧૫



પ્રત્યક્ષ વર્ષમાં ચાર વાર : માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે - પ્રગટ થાય છે.

અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ ૧૫ દિવસની અંદર કરવી. અંક સિલકમાં હશે તો જરૂર મોકલાશે.



સંપાદકીય સંપર્ક :

રમણ સોની, સંપાદક, પ્રત્યક્ષ

૧૮ હેમદીપ સોસાયટી, દીવાળીપુરા, જૂનો પાદરા રોડ,

વડોદરા ૩૯૦૦૧૫

ફોન : 0265-2357187, 09228215275

email : ramansoni46@gmail.com

પ્રત્યક્ષમાં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના લેખકોના અભિપ્રાયો સાથે સંપાદક/પ્રકાશકની સંમતિ-અસંમતિ અપ્રસ્તુત છે.

શ્રવ્યક્ષીય

નાની નાની ગોષ્ઠી-મંડળીઓ

સાહિત્ય-સંસ્થાઓનાં વાર્ષિક અધિવેશનો અને બીજા મોટા સાહિત્ય-સમારોહોમાં, હવે કંઈક ઓટ આવેલી હોય એવું દેખાય છે તેમ છતાં, ઠીકઠીક મોટો સમુદાય જોવા મળે છે. અગ્રણી યજમાનો, વિશેષ અતિથિઓ, વક્તાઓ, અન્ય સાહિત્યકારો, સ્થાનિક ને પ્રવાસી સાહિત્યરસિકો, ખિસ્સામાં ઓટોગ્રાફ માટેની ડાયરી ઉપરાંત બે-ચાર સ્વ-રચિત' કાવ્યો સાથે આવેલા વિદ્યાર્થીઓ – એવા આ ભાતીગળ સમુદાયમાંના કોણ, ક્યારે, ક્યાં હોય છે આ અધિવેશન દરમ્યાન, એની રીતસરની મોજણી ન થાય તો ય આપણે કહી શકીએ છીએ કે –

ઉદ્ઘાટન-બેઠક વખતે સભાખંડ અને મંચવિસ્તાર ખીચોખીચ હોય છે, મીડિયાવાળાઓનો પણ ઝમેલો હોય છે, પણ પછી 'ગઈ અર્ધી વસ્તી'* જેવું થાય છે. મીડિયાનું તો ચકલું ય પછી ફરકતું નથી; યજમાનોમાંના સ્થાનિક શ્રેષ્ઠીઓનું કર્તવ્ય પૂરું થાય છે – સાહિત્ય વિશે એમના ખ્યાલ નમ્ર અને નિખાલસ હોય છે, કે, લેખકો હવે લેખકોનું કામ કરશે. (એમ તો વક્તાઓ પણ બીજા વક્તાઓનાં વક્તવ્યો વિશે આવા જ નિઃસ્પૃહ નથી હોતા?) બીજી બેઠકથી – ખરી સાહિત્ય-બેઠકથી – જેમ મંચ પરની ખુરશીઓ સાવ ઓછી થઈ જાય છે તેમ સભાખંડની ઘણી ખુરશીઓ ખાલી જોવા મળે છે. તો ક્યાં વહેંચાઈ ગયો આ સમુદાય?

બધા જ સાહિત્યકારો, સાહિત્યરસિકો, વિદ્યાર્થીઓ બધી જ સાહિત્યચર્ચા-બેઠકોમાં, વક્તવ્યોમાં હાજર ન હોય એવું કંઈક અંશે બનવાનું, પણ બેઠકોમાં ઘણીવાર તો બહુ પાંખી હાજરી હોય છે. સાહિત્યનો ખરો ઉત્સવ ચર્ચા-ખંડમાં નહીં પણ બહાર હોય એવી કેટલાકની માનસિકતા હોય છે એ તો જવા દઈએ, પણ એક બીજો સમુદાય (કંઈક દ્વિનિષ્ઠ સમુદાય) નાની નાની મંડળીઓમાં વહેંચાઈ ગયેલો હોય છે. ચર્ચા-ખંડમાં ઉપસ્થિત રહેનારાઓની પણ આવી મંડળીઓ, અધિવેશન-સમય પછી સવારે-સાંજે, નિવાસ-પરિસરમાં પણ જામતી હોય છે. ગપ-ગોષ્ઠીઓમાં સાહિત્ય-ચર્ચા-ગોષ્ઠીઓ સહજ રીતે ઊગતી, આકાર લેતી હોય છે.

પરિસંવાદોમાં છેક આવો, ને આટલો વિભાજિત સમુદાય હોતો નથી. પરંતુ ત્યાંય, સભાખંડ-નિષ્ઠા આછી પડી ગયેલી તો જોવા મળશે જ. અંદર બેઠેલા અને અંદર ન બેઠેલા એ બે ઉપરાંત એક ત્રીજો વર્ગ પણ સ્વીકારવો પડે એમ હોય છે – અંદર બેઠેલા છતાં ન બેઠેલા. જેમનું મન વક્તવ્યોમાં પરોવાયેલું નથી, પરોવાઈ શકતું નથી છતાં વિવેક અને કર્તવ્ય ખાતર બેઠેલા હોય એવા સાહિત્યજનો.

○

ગંભીર શ્રોતાઓની ધૃતિની કસોટી થતી હોય એ વાત હવે નવાઈની રહી નથી. ઘણા સાહિત્યિક કાર્યક્રમોનાં નિમંત્રણ-પત્રોમાં વક્તાઓની જે યાદી હોય છે એ ઘણુંખરું નિરાશ કરનારી હોય છે. નવા 'અભ્યાસીઓ'ને આગળ કરવા જોઈએ એવો મત ધરાવનારા બલકે એવો આગ્રહ સેવનારાઓ પણ નિરાશ થાય એવી એ યાદી હોય છે. હવે તો વળી એવું વલણ દેખાવા માંડ્યું છે કે જેનામાં કશો તણખો ન હોય, જેણે એકાદવાર પણ, કોઈ વક્તવ્યમાં કે કોઈ સામયિકમાંના લેખમાં પોતાની પ્રગટ થવા મથતી શક્તિ, અને એમ પોતાની દાવેદારી પુરવાર ન કરી હોય એવા નવા – કેવળ 'નવા' – મહત્ત્વાકાંક્ષીઓને ખેંચવા અને એમની સાથે પૂર્વ-પ્રતિષ્ઠિત મોબી સાહિત્યકારોને શુભેચ્છક અધ્યક્ષો કે અતિથિવક્તાઓ (= તૈયારી વિનાના વક્તાઓ) તરીકે

* સૌજન્ય : કવિ ઉશનસ

બેસાડવા. હવે વળી સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓના કહેવાતા લાભાર્થે પણ આવી ભાતીગળ લાભાર્થી મંડળીઓને સક્રિય કરવામાં આવી રહી છે.

આમેય, લાંબાંલાંબાં વક્તવ્યો અને પ્રવચનો - એમાંનાં થોડાંક અભ્યાસપૂર્ણ હોય તો પણ - લગભગ એકપક્ષી આક્રમણ જેવાં બની જતાં હોય છે. જેને આપણે સહભાગી(પાર્ટીસિપન્ટ) કહીએ છીએ એ બધા કેવળ શ્રોતાઓ રહી જાય છે, ચર્ચામાં એમની ભાગીદારી કે સંડોવણી શક્ય બનતી / બનાવાતી હોતી નથી - 'પ્રવચનાન્તે ચર્ચા-પ્રતિચર્ચા' એવી વ્યવસ્થાઓ વિરલ હોય છે.

એટલે હવે, એક સાર્થક વિકલ્પ તરીકે, નાની નાની મંડળીઓની આયોજિત ગોષ્ઠીઓના દિવસો આવી લાગ્યા છે. લાંબાં પ્રવચનો નહીં, ટૂંકી પ્રારંભિકાઓ(ઈનિશ્યેશન્સ) અને એના પરની ચર્ચાઓ. શ્રોતા તેમજ વક્તા તરીકેની કામગીરી, વારાફરતી, લગભગ બધા સહભાગીઓની આવતી રહે એવી ચક્રાકાર(રાઉન્ડ ટેબલ) ચર્ચા-ગોષ્ઠીઓ, જેમાંથી થોડુંક પણ નક્કર ઊપસી રહે, તારવી શકાય. એનું એક ફળદાયી સ્વરૂપ તે કાર્યશિબિરો.* (પ્રત્યક્ષ'ના ઉપક્રમે અનુવાદ-વિમર્શ વિશે, આવા નમૂના પર એક કાર્યક્રમ કરેલો. એની વાત અગાઉ થઈ ગઈ છે એટલે ફરી કહેવી જરૂરી નથી.)

○

આવા ગોષ્ઠી-પ્રયોગોને પ્રેરે એવી એક વિશેષ સ્થિતિ પણ સરજાઈ છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સ્વાયત્તાનો પ્રશ્ન ઊઠ્યો છે ત્યારથી (પહેલાં નિયમિત કે અવારનવાર જતા) કેટલાક લેખકોએ અકાદમીના કાર્યક્રમોમાં વક્તવ્ય માટે જવાનું તથા 'શબ્દસૃષ્ટિ'માં લખવાનું બંધ કરેલું છે. એણે એ લેખકોમાં એક બીજો સંચાર જન્માવ્યો છે. સંસ્થાઓના કાર્યક્રમોમાં વક્તાઓને આવાગમનખર્ચ અને પુસ્તકાર મળતાં હોય છે - લેખકગૌરવ માટે અને થોડાક યોગ્યક્ષેમ માટે એ જરૂરી પણ છે - પરંતુ આપણે આવી 'સુવિધાઓ'થી કંઈક વધારે પડતા ટેવાઈ ગયા છીએ. એટલે, જ્યારે આવો રાજ્યાશ્રય(!) જાય (કે છોડી દેવાય) ત્યારે લોકાશ્રય; લોકાશ્રય પણ નહીં, સ્વાશ્રય. મિત્રો પોતાના ખર્ચે જ કોઈ એક સ્થળે મળે, ઠીકઠીક સમય પહેલાં નિર્ણિત કરેલા વિષયો/મુદ્દાઓ વિશે સ્વાધ્યાય રજૂ કરે. ચર્ચામાં ભાગ લે - આકરાં ટીકા-ટિપ્પણ જેલે અને પ્રતીતિકર સ્પષ્ટતાઓ કરે. તત્ત્વબોધાર્થે પરિશ્રમ: - એનોય આનંદ લે.

આવા કાર્યક્રમો નાની મંડળીઓની ગોષ્ઠીરૂપ રહેવાના. બે કારણો. ઘણા માણસોને ભેગા કરીને, મોટા ખર્ચે વાળા કાર્યક્રમ કરવાની આર્થિક વ્યવસ્થા તો પાલવે/પરવડે જ નહીં. અને બીજું, ખાસ તો વિસ્તારી ભાષણોના વિકલ્પે નક્કર ચર્ચા-વિચારણા શક્ય બને.

મંડળી નાની, પણ પૂર્વઆયોજન પાકું. કેન્દ્રમાં સ્વાધ્યાય. એમાં વિદ્યાગોષ્ઠીની સાથેસાથે આનંદગોષ્ઠી પણ થાય, અને સાહિત્યના જગત(!)માં ચારે બાજુ, બેચેન કરી નાખનારી જે અવનત પરિસ્થિતિઓ ઊભી થઈ રહી છે એ મૂંઝારાની વાત પણ થાય - હાંસિયાની ધાર પર બેસીને થોડાક પ્રામાણિક ને પારદર્શક રસ્તાઓ પર નજર કરાય...

આવી મંડળી રચવાનું મિત્રોના મનમાં નક્કર રીતે ચાલી રહ્યું છે. ઇજન તો, અલબત્ત, સૌને છે.

અમણસોળી

.....

* આવો એક વાર્તા-અનુવાદ કાર્યશિબિર ૧૫-૧૬માર્ચ, સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીના ઉપક્રમે તીથલમાં યોજાઈ ગયો. એનો સમીક્ષિત અહેવાલ પ્રત્યક્ષના આવતા અંકમાં પ્રગટ કરીશું. - સંપા.

એક ડગલું આગળ - પારુલ કંદર્પ દેસાઈ

ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, ૨૦૧૪. રૂ. ૧૪૦

વિશે

ઈલા નાયક

અંદરબહારનું સાયુજ્ય સાધતી વાર્તાઓ

સાહિત્યસર્જનમાં સ્ત્રીસશક્તિકરણ કે નારીવાદી અભિગમ હવે નવી વાત નથી, છતાં હજુ પણ આવા અભિગમથી સાહિત્યસર્જન થતું રહે છે. આ હકીકત સિદ્ધ કરે છે કે હજુ પણ નારીશોષણ થાય છે, અલબત્ત શોષણની રીત બદલાઈ હશે. સ્ત્રીને મારવામાં આવે કે એના પર બળાત્કાર થાય એ જ માત્ર શોષણ નથી. આજે તો નારીશોષણ અનેક સ્તરે ચતુરાઈપૂર્વક થતું જોવા મળે છે. સ્ત્રીએ હજુ પણ ઘણો સંઘર્ષ કરવાનો છે. એણે માત્ર પુરુષના જ આધિપત્યમાંથી છૂટવાનું નથી, પણ સામાજિક રૂઢિઓ અને દબાવ તથા ભૌતિકવાદ જેવાં બંધનોમાંથી પણ મુક્ત થવાનું છે.

‘એક ડગલું આગળ’ પારુલ કંદર્પ દેસાઈનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ છે. એમાં નારીજીવનની વાસ્તવિકતાનાં અનેક સ્તર ઊઘડ્યાં છે. તેઓ કહે છે કે તે પ્રમાણે એમની મોટાભાગની વાર્તાઓ નારીકેન્દ્રી છે. આ વાર્તાઓ વાંચતાં જણાય છે કે તેમને નારીના મનોમય વિશ્વમાં વધુ રસ છે. સ્ત્રીએ પોતાનું કેન્દ્ર પ્રાપ્ત કરી, આત્મવિશ્વાસથી પોતાનો

માર્ગ કરવો જોઈએ. એવો ધ્વનિ પ્રગટ કરતી આ વાર્તાઓ કળારૂપ પામી છે.

‘વિપર્યાસ’ વાર્તામાં અન્યની પાસે જે છે તેને ઝંખતી બે સ્ત્રીઓની માનસિકતા વ્યક્ત કરતી સીધીસાદી રચના નથી. ફુડ કોર્પોરેશનના વાઈસ ચેરપર્સન તરીકે કામ કરતી, આત્મવિશ્વાસથી ભરી ભરી માનસી એક દિવસ માટે સખી લોપાના ઘરે આવે છે અને એનો હર્યોભર્યો સંસાર જુએ છે ત્યારે એને પોતાની એકલતાનું ભાન તીવ્રતાથી થાય છે, તો આ બાજુ સુરક્ષિત જીવન જીવતી, કુટુંબ સાથે ઓતપ્રોત લોપા માનસીના આઝાદ જીવનને જુએ છે અને તેનું મન સ્વતંત્રતાના આકાશમાં ઊડવા ઝંખે છે. અહીં એક પોતાના વિશ્વના કેન્દ્રમાં છે તો બીજીને પોતાનું કોઈ કેન્દ્ર જ નથી. વાર્તાકારે માનસી અને લોપાના જીવનનો આંતરવિરોધ દર્શાવીને નારીસ્વાતંત્ર્યનો પક્ષ નથી લીધો પણ સ્વતંત્રતાનું મૂલ્ય એકલતા દ્વારા ચૂકવાતું દર્શાવ્યું છે. પોતાના અસ્તિત્વને પતિ-બાળકોમાં નામશેષ કરી જીવતી, પોતાનું કેન્દ્ર ખોઈ બેઠેલી લોપાનું ચિત્ર આપી લગ્નજીવનમાં પણ પોતાનાં રસરુચિ પ્રમાણે માત્ર પોતા માટે જ સમય કાઢવો જોઈએ એવી વ્યંજના પણ પ્રગટ કરે છે.

એક અધ્યાપિકા પોતાની વિદ્યાર્થિનીને જીવનનાં અગણિત સ્વપ્નો આપે છે જે લગ્ન પછી પૂરાં થઈ શકતાં નથી, અંતે તે માનસિક સમતુલા ગુમાવી બેસે છે. કિરણને પુસ્તકવાચન, કલા, પ્રકૃતિનિરીક્ષણ આદિનો શોખ છે જ્યારે પતિને સિનેમા કે મિત્રો સાથે પાર્ટીમાં જ રસ છે. તદ્દન વિપરીત પરિસ્થિતિમાં કિરણ ગોઠવાઈ શકતી નથી. એક અધ્યાપિકા તરીકે માધવીએ શું કરવું એ એક પ્રશ્ન છે; કેમકે એણે જ તો કિરણને ઓળખ આપી હતી, ‘આ

ઊગવું, ફૂટવું અને અજવાળવું એ કંઈ ગામપાદરે શિવાલયના ચોતરે રમાતી સંતાકૂકડીની રમત નથી, એ તો જાતે વ્હોરેલો કોસ છે, સ્વયં પસંદ કરેલી મીણની પાંખો છે...' સ્ત્રીએ ઘર અને કુટુંબમાં રહીને સ્વ-વ્યક્તિત્વની આભા પાથરવાની છે, પોતાનું કેન્દ્ર શોધવાનું અને સ્થાપવાનું છે, એવો ધ્વનિ પ્રગટાવતી 'યક્ષપ્રશ્ન' નામની આ વાર્તામાં દિશાદર્શન પણ છે. અંતે, મુરઝાયેલા છોડને પાણી પાતી માધવીનું ચિત્ર યક્ષ-પ્રશ્નનો આશાસ્પદ ઉકેલ સૂચિત કરે છે.

લગ્ન પછી સ્ત્રીની જિંદગી બદલાઈ જાય છે તેનું ચિત્ર 'ભણકાર' વાર્તામાં જોવા મળે છે. લગ્ન પહેલાંની ચિત્રકાર અમોલા લગ્ન પછી ભૂલી જાય છે કે એ સારી ચિત્રકાર હતી. પતિ એને ચિત્રો દોરવા પ્રોત્સાહિત કરતો પણ બાળકોના ઉછેર અને ઘરની જળોજથામાં ચિત્રકલા છૂટી ગઈ. સ્ત્રી ગૃહિણી છે અને માતા છે, આથી લગ્ન પછી એનું જીવન સમૂળું બદલાઈ જતું હોય છે. પતિ પત્નીના ઘરકામમાં ભાગીદાર બને તો જ તેને પોતાના માટે સમય મળે. અમોલા આજે મુક્તિ અનુભવે છે કેમકે પતિ કંપની મિટિંગ માટે બહાર ગયો છે અને બાળકો પ્રવાસે ગયાં છે. તે મુક્તિ અનુભવે છે છતાં પતિ-બાળકોના ભણકારા સંભળાયા કરે છે. પોતે પ્રેમવશ બધું જ કરતી હોવા છતાં એક ક્ષણ એવી આવે છે કે 'તે મોટી ચિત્રકાર થઈ શકી હોત.' અહીં કોઈ પણ ફરિયાદના સૂર વિના અમોલાને પોતાની સ્થિતિ કઠે છે, તે પોતાની અંદરની ચિત્રકારને શોધવા મથે છે પણ તેનું રોજિંદુ ગૃહજીવન તેને છોડતું નથી. ભૂતકાળ અને વર્તમાનને સંકલિત કરતી નારીજીવનની વાસ્તવિકતા અહીં સુંદર રીતે પ્રગટ થઈ છે.

'કશું ય નહીં' વાર્તાની નાયિકા પતિને પુત્ર આપી શકતી નથી તેથી તેને કાગળના ડૂયાની જેમ ધક્કો મારી પતિ બહાર કાઢી મૂકે છે. આ પછી તરત ભૂકંપ આવે છે. ભૂકંપને કારણે પુત્ર-વહુ જેમને છોડીને જતાં રહ્યાં છે એવાં ડોશીમાને તે આશ્વાસન આપે છે અને એક નિર્દોષ બાલિકાને 'કશું ય નહીં થવા દઉં' કહી સાંત્વન આપે છે ત્યારે નાયિકાને યાદ આવે છે કે પોતાની બે પુત્રીઓની ગર્ભમાં જ થયેલી હત્યાને તે અટકાવી શકી ન હતી. પોતાના અવાજનું બોદાપણું તે અનુભવે છે. નાયિકાના જીવનનો

ભૂકંપ અને વાસ્તવિક ભૂકંપની સહોપસ્થિતિ નાયિકાના જીવનના કરુણને સઘન બનાવે છે.

સમાજ માટે, પુરુષ માટે સ્ત્રીનું મૂલ્ય માત્ર બાહ્ય સૌંદર્યથી જ આંકવામાં આવે છે એવી સર્વવ્યાપી માન્યતાને 'અરીસો' વાર્તામાં નિરૂપવામાં આવી છે. નાયિકા નિરાલીનાં ફઈબા કાળાં હતાં તેથી તેમનાં લગ્ન નહોતાં થતાં અને વડીલોને પોતાની ચિંતાથી મુક્ત કરવા તેમણે આપઘાત કર્યો હતો એ ઘટના નિરાલીને ઊંડાણથી સ્પર્શી રહે છે. આજે પણ પરિસ્થિતિ ખાસ બદલાઈ નથી, કદાચ સ્ત્રીના સૌંદર્યનો મહિમા વધતો જ જાય છે. નિરાલી રૂપાળી છે માટે પ્રતીકને ગમે છે. તે હમેશાં વિચારતી રહે છે કે રૂપ અને બુદ્ધિ હમેશાં વિરોધમાં જ હોય? નિરાલીને અરીસો ગમતો કેમકે અરીસામાં તે માત્ર બાહ્ય જ નહીં અંતરનું પ્રતિબિંબ પણ જોઈ શકતી. કોલેજમાં છોકરીઓની ઠેકડી ઉડાડ્યા કરતા મવાલી છોકરાને તે એક વખત કેન્ટિનમાં સણસણતી સંભળાવી દે છે. આથી એક વખત તે કોલેજથી ઘરે જઈ કંપાઉન્ડનો દરવાજો ખોલવા જાય છે ત્યારે પેલો મવાલી એસિડવાળો બલ્બ લઈ ઊભો હતો, તેને જુએ છે. નિરાલી તેની સામે જઈને ઊભી રહે છે અને કહે છે, 'આજે અત્યારે જ છાંટને? તારા એસિડના બલ્બથી બીવે એ કોઈ મિસ મુંબઈ કે...' નિરાલીની શારી નાંખતી નજર અને બહાદુરી જોઈ ત્રણે જતા રહે છે. તે મોં ધોવા સિંક પાસે જાય છે તો અરીસામાં ફોઈનો ચહેરો દેખાય છે. તે વિચારે છે કે આ રૂપાળું મોઢું કદરૂપું થઈ જાય તો એની બીજી સિદ્ધિઓ નકામી થઈ જાય? નારીમુક્તિનું ઈંગિત આપતી આ વાર્તા નિરાલી તથા ફોઈબાની પીડા દ્વારા સમાજના વરવાપણાને પ્રગટ કરે છે. ભીરુતા દાખવી પુરુષનું આધિપત્ય સ્વીકારવા કરતાં જોખમ ખેડીને પણ બહાદુરીથી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો જોઈએ એવો ધ્વનિ પણ અહીં પ્રગટ થયો છે.

લગ્નેતર સંબંધને આલેખતી 'અંદર-બહાર' વાર્તા એની માવજત અને નાયિકાએ લીધેલા આગવા નિર્ણયને લીધે વાર્તાસાહિત્યમાં એક ડગલું આગળ લઈ જનાર કૃતિ બની રહે છે. બિઝનેસના કામ માટે બહારગામ ગયેલો પતિ અન્ય સ્ત્રી સાથે સંબંધ ધરાવે છે એવી જાણ થતાં નાયિકા પોતાનું લગ્નજીવન તૂટી પડતું અનુભવે છે. પતિનું તેના

પ્રતિનું અતિ પ્રેમાળ વર્તન હવે તેને સમજાય છે. હરપળ પોતાની પ્રશંસા કર્યા કરતા વિનોદે ચાલાકીથી તેનો વિશ્વાસ જીતીને તેને છેતરી હતી. પહેલી પ્રતિક્રિયારૂપે તે ઘર છોડવાનો નિર્ણય કરે છે, અને કબાટમાંથી કપડાં લેવા જતાં એક રેશમી કાપડના પોટકામાં પોતે કરેલા ભરતકામના નમૂનાઓ જુએ છે અને તે ઘર છોડવાનો નિર્ણય બદલે છે. વિનોદ બેલ મારે છે ત્યારે તે ઊભી થઈને બારણું ખોલતી નથી પણ તન્મયતાથી વિનોદની નોંધ લીધા વિના ભરતકામ કરતી રહે છે.’ અહીં ઘર ન છોડીને પણ તેણે પતિને છોડ્યો જ છે એવું સૂચિત કરતું અંતનું દશ્ય સ્વકેન્દ્રિત થયેલી નાયિકાની આંતરિક મુક્તિને નિર્દેશ છે.

નારીવાદની આબોહવા સર્જતી આ વાર્તાઓમાં ‘એસએમએસ’ વાર્તા જુદી પડે છે. યાળીસીમાં પ્રવેશેલી, નાની ઓફિસમાં ટાઇપિસ્ટ તરીકે કામ કરતી નાયિકાના મોબાઇલ પર અચાનક કોઈ અનામીના એસએમએસ આવવા માંડે છે અને તેની ઊંઘ હરામ થઈ જાય છે. એક અઠવાડિયું મેસેજ નથી આવતો તો રાત્રે સ્કીન પર તાકી રહેવાનું મન થાય છે. આ પછી અચાનક એક દિવસ પોતાની ઓળખ આપતો પ્રસંગ એસએમએસમાં આવે છે અને એના ચિત્તમાં મલયનો ચહેરો ઊપસે છે. બીજે દિવસે સવારે એસએમએસ આવે છે : ‘ગુડ મોર્નિંગ. બિહોલ્ડ ધ મોર્નિંગ સ્કાય.’ તે બહાર જાય છે અને ઊગતા સૂર્યથી લાલ હીંગળોક થયેલા આકાશને જોઈ તે આનંદથી ઊછળી પડે છે. મોબાઇલના ઉપયોગથી નાયિકાની સ્થગિત થયેલી જિંદગી કેવી રીતે વહેતી થાય છે તેનું ચિત્ર જીવંત અને આસ્વાદ્ય છે. મોબાઇલનો સર્જનાત્મક સ્તરે થયેલો પ્રયોગ વાર્તાકારની સર્જનશક્તિનો પરિચય આપે છે.

પત્નીને સ્નેહથી સાચવતો હોવા છતાં પત્નીની પ્રતિભા પોતાનાથી ક્યાંક વધુ ચડિયાતી ન દેખાય તેની પણ પતિ કાળજી રાખતો હોય છે – એ વાતનું નિદર્શન કરતી ‘ગ્રહણ’ વાર્તામાં સ્ત્રીના પ્રચ્છન્ન શોષણની વાત પુત્રી ઈષિરાના સંસ્મરણ દ્વારા કહેવાય છે. મમ્મી-પપ્પાના જીવનપ્રસંગો આમ ફલેશબેકથી આલેખાયા છે. કોલેજના અભ્યાસ દરમ્યાન ઈષિરાની મમ્મી કવિતા લખતી, નાટકોમાં અભિનય કરતી એક જુદી જ સ્ત્રી હતી. પરણ્યા પછી ફિલ્મનિર્દેશક એવા પતિની આસપાસ એની જિંદગી ગુંથાઈ જતાં તે

પોતાની સર્જકતાને વીસરી જાય છે. ઈષિરા વિચારે છે કે મમ્મીનાં સૂચનોથી પપ્પા વધુ સ્પષ્ટ થતા હતા, આમ છતાં અન્યની હાજરીમાં તે અજાણ્યા બની રહેતા, પોતાની પ્રગતિ અંગે ઉત્સાહથી વાતો કરતી વખતે તે મમ્મી અંગે કંઈ જ બોલતા નહીં. બીજાંની હાજરીમાં પત્ની કરતાં ચડિયાતા હોય એમ વર્તતા. આ બધું ઈષિરાના સ્મરણરૂપે કહેવાયું છે. પ્રતિભાશાળી મૈત્રેયીના વ્યક્તિત્વને લગન પછી સ્નેહાળ પતિનું પણ ગ્રહણ કેવી રીતે ગ્રસી જાય છે, પુરુષનો અહમ્ તેને કેવી રીતે વર્તવા પ્રેરે છે, તે અહીં અસરકારક બની છે.

‘મોટી’, ‘દષ્ટિભેદ’ અને ‘નિસબત’ વાર્તાઓ પ્રસ્તુત સંગ્રહની નારીવાદી વાર્તાઓમાં વિષયની દષ્ટિએ જુદી પડે છે. મંદબુદ્ધિની મોટી બહેન પ્રતિ મા હમેશાં પક્ષપાત રાખે છે એવું નાયિકાનું માનવું હતું. બાના મૃત્યુ પછી નાયિકા પોતાની આ બહેનને પ્રેમપૂર્વક જાળવે છે એની સંવેદનશીલ કથા ‘મોટી’ વાર્તામાં કહેવાઈ છે, તો ‘દષ્ટિભેદ’ વાર્તામાં નિવૃત્તિ પછી ઘરના વડીલનું સ્થાન કેન્દ્રથી હટી કેવું પરિઘ પર આવી જાય છે તેનું વાસ્તવિક ચિત્ર આલેખાયું છે. નિવૃત્ત પપ્પાએ હવે કોઈ પણ કામમાં પરવારવાની ઉતાવળ શા માટે કરવી જોઈએ, એવું દષ્ટિબિંદુ પુત્રો, પુત્રવધૂઓ અને પત્ની પણ ધરાવે છે. પૌત્રી ફોરમ આ બધામાં દાદા માટે આશ્વાસન છે. જે પત્ની હમેશાં પ્રોફેસર પતિની મિટિંગો અને નાના મોટા કાર્યક્રમોની ડાયરી રાખતી તેને આજે યાદ નથી કે રણજિતરાયને સેમિનારમાં અધ્યક્ષ તરીકે જવાનું છે. અહીં જૂની-નવી પેઢીનો માત્ર દષ્ટિભેદ નથી પરંતુ નિવૃત્ત વૃદ્ધ ઘરમાં સહુનું માન-સન્માન કેવી રીતે ગુમાવે છે એનું ચિત્ર છે. બુકરેક વેચવાનો પ્રસંગ પ્રતીકાત્મક બન્યો છે.

આપણા રોજબરોજના જીવનમાં વણાયેલા, દૂધવાળો, છાપાવાળો જેવા માણસો સાથે આપણે સહુ કેટલી ઓછી નિસબત રાખીએ છીએ એવું નિરીક્ષણ અહીં વાર્તારૂપ પામ્યું છે. રોજ છાબડીમાં ફૂલો મૂકી જનારા કાકા એકાએક આવતા બંધ થઈ જાય છે ત્યારે એમની તપાસ ક્યાં કરવી એવો પ્રશ્ન નાયિકાને થાય છે. આ આખી ઘટના પર અફસોસ કરતી પ્રાપ્તિ બેંકમાં જવા નીકળે છે ત્યારે ચારપાંચ યુવાનયુવતીઓ પૂરરાહત માટે અનાજ ઉઘરાવવા આવ્યાં હતાં અને અચાનક પ્રાપ્તિ બેંકમાં જવાને બદલે

તેમની સાથે જવા તૈયાર થઈ જાય છે. નાયિકાનું આ પરિવર્તન બહારથી આવી પડેલું કે ઉતાવળિયું નથી. ફૂલવાળા કાકાની ઘટનાના ઘેરા પ્રભાવથી નાયિકાની નિસબત સમગ્ર સમાજ તરફ ગતિશીલ થાય છે.

‘મમ્મી’ વાર્તામાં એક માના હૃદયમાં રહેલી દીકરી માટેની ચિંતાઓ અને નારીવાદી વિચારધારાનો યોગ સઘાયો છે. સ્કોલરશીપ મળવાને કારણે પુત્રી બે વર્ષ માટે પરદેશ ભણવા જવાનું કહે છે ત્યારે જેનું માનસ રૂઢિવાદી પરંપરાથી ઘડાયું છે એવી મમ્મીને ચિંતા થાય છે પણ પોતાનું સ્વપ્ન અને આનંદને પ્રાપ્ત કરવા, જે ઉત્તમ મળે તે લઈને દેશ પાછા ફરવા વિચારતી પુત્રીના વિચારો આધુનિકતા અને પરિપક્વતા દાખવે છે. અહીં નારીવાદી વિચાર કેન્દ્રમાં નથી પણ માની દીકરી માટેની ચિંતા કેન્દ્રમાં છે તેથી જ તો વાર્તાશીર્ષક ‘મમ્મી’ રાખવામાં આવ્યું છે.

‘છેડાછૂટ્ટા’ વાર્તામાં અમેરિકાના મોડે આકાશને પરણેલી પ્રીતિ પતિને બિઝનેસમાં ખોટ આવવાથી નાની પુત્રી સાથે ઈંડિયા આવે છે, અને વર્ષો વહી જાય છે, તેની કથા છે. આકાશ એની સાથેનો સંપર્ક તોડી નાંખ્યો છે અને એક દિવસ તેનો ઇ-મેઈલ આવે છે : ‘પ્રીતિ મને ખબર છે કે આજે પણ તું મારી રાહ જુએ છે. હવે હું આવું છું. જીવનનાં વર્ષો તારી સાથે વિતાવવાં છે.’ ઇ-મેઈલ વાંચી પ્રીતિમાં આનંદનો ઉછાળ આવે છે પણ ક્ષણમાં જ એ શમી જાય છે. તે નિર્ણય લે છે. સામે રહેલા એના અને આકાશના ફોટાને તે ઊંધો મૂકી દે છે અને જવાબ લખવા આંગળીઓ કી-બોર્ડ પર ગોઠવે છે. પ્રીતિનાં અટકેલાં આંસુ એકસામટાં વહી નીકળે છે, ત્યાં વાર્તા પૂરી થાય છે. ‘છેડાછૂટ્ટા’ના ઉલ્લેખ વિના જ મર્મ વ્યંજિત થાય છે. અહીં પણ એક પ્રકારનું શોષણ જ છે.

શીર્ષક વાર્તા ‘એક ડગલું આગળ’માં સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની વાત જરા જુદી રીતે રજૂઆત પામી છે. જે સ્ત્રી આર્થિક રીતે પગભર હોય તે સ્વતંત્ર જ હોય એમ માનવું ભૂલભરેલું છે એની પ્રતીતિ આ વાર્તા કરાવે છે. ‘એક ડગલું આગળ’ની નાયિકા નિશા પ્રેમલગ્ન કરે છે. દિવસો આનંદમાં વીતે છે. પ્રેમી પતિ કિરીટ હરપળ એની પ્રશંસા કર્યા કરતો. તે કહેતો, ‘બસ, નિશી આ શીરો અને શીરા જેવી તું... જીવનમાં આ બે ચીજ અતિપ્રિય અને અનિવાર્ય

છે, મારા માટે.’ આમ પ્રેમ દાખવીને કિરીટ ધીમે ધીમે સિદ્ધતપૂર્વક નિશાનું આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય કેવી રીતે પોતાને હસ્તક કરે છે તેની વાત ફલેશબેંકથી રજૂઆત પામી છે. નિશા થોડું થોડું સમજવા લાગી છે પણ નિર્ણયાત્મક બની શકતી નથી. નિશા સાથે નોકરી કરતી બહેનપણી રેણુકાની દીકરીને એક્સિડન્ટ થતાં તાત્કાલિક ઓપરેશન માટે પૈસાની જરૂર છે. તે એ.ટી.એમ.માં કાર્ડ સ્વેપ કરે છે તો બેલેન્સ માત્ર પાંચ હજાર રૂપિયા જ હતું. આગલા દિવસે જ એના ખાતામાંથી પૈસા ઊપડી ગયા હતા. કિરીટે ધીરે ધીરે એના પૈસાનો વહીવટ પોતે લઈ લીધો હતો. એને સમજાય છે કે પ્રેમને નામે એને છોટરવામાં આવી હતી. તે રેણુકાની દીકરી માટે ‘એમ્લોઇઝ વેલફેર ફંડ’માંથી લોન લેવાનું નક્કી કરે છે અને એની જાણ પણ કિરીટને કરતી નથી. તે પ્રમોશન સ્વીકારવાનો નિર્ણય કરી બેંકમાં જાય છે. અહીં તે કિરીટથી છૂટા પડવાનો નિર્ણય લેતી નથી પણ કિરીટની પ્રેમજાળમાંથી મુક્ત થઈ, આત્મવિશ્વાસથી એક ડગલું આગળ ભરે છે અને સ્વત્વને પામે છે. પતિ સાથે ઝઘડો કર્યા વિના પોતાનો અધિકાર, પોતાની ઓળખ મેળવે છે.

અહીં વિવિધ રચનારીતિઓ અને પ્રતીકાત્મક આલેખનથી વાર્તાપોત વણાયું છે. વાર્તાઓની ભાષા ધ્વન્યાત્મક અને કલ્પનાશીલ મૂલ્ય ધારે છે. અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય એમ છે. ‘વિપર્યાસ’ વાર્તામાં આરંભે આવતું સૂર્યાસ્તનું વર્ણન, ઘરની સજાવટનું વર્ણન દૃશ્યાત્મક બન્યું છે. પાત્રનાં મનઃસંચલનો સાક્ષાત્ થઈ રહે એવાં દૃષ્ટાંતો પણ ઓછાં નથી. ‘યક્ષપ્રશ્ન’ની કિરણનું અસમતોલ મનોગત, પતિ-બાળકોની ગેરહાજરીમાં મુક્તિ અનુભવતી ‘ભણકાર’ વાર્તાની નાયિકાની મનોદૃશા, ‘અરીસો’ની નિરાલીનું મંથન, સૂર્યોદય સમયનું આકાશ નિરખી પ્રસન્નતાથી ઊભરાતી ‘એસએમએસ’ની નાયિકાના સંવેદનનું નિરૂપણ વગેરે લેખિકાની સર્જનાત્મક ભાષાનો પરિચય કરાવે છે. કથન, વર્ણન અને સંવાદોથી રચિત ગદ્ય અલંકારો અને પ્રતીકોથી વિશેષ પરિમાણ પામે છે.

પારુલ દેસાઈની આ વાર્તાઓ સંવેદન-વિચાર-વિષયની માવજત સંદર્ભે અંદર-બહારનું સાયુજ્ય સાધતી, એક ડગલું આગળ લઈ જતી, અભિનંદનની અધિકારી છે. □

કંઈ પણ બની શકે - જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ

ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, ૨૦૧૬.
૩. ૧૩૧ ૩. ૨૪૦.

વિશે

હર્ષદ ત્રિવેદી

વાર્તા એ જ જીવન અને જીવન એ જ વાર્તા...

જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટનો આ બીજો વાર્તાસંગ્રહ છે. પહેલો વાર્તાસંગ્રહ 'મહોરાં' ૨૦૦૯માં પ્રગટ થયેલો. જિજ્ઞેશની આ સંગ્રહની વાર્તાઓની તાસીર જુદી અને પોતીકી છે. એ કોઈના ય પ્રભાવમાં આવ્યા વિના ખુદવફાઈથી પોતાની કેડી કંડારે છે. એક જેવી બીજી વાર્તા ભાગ્યે જ જોવા મળે. જિજ્ઞેશની શૈલીમાં બોલચાલની ભાષાનો વિશેષ પ્રયોગ થયો છે. મોટા ભાગનાં પાત્રો વર્તમાન સમયનાં છે અને એ બધાં એ જ રીતે પ્રવર્તે છે. આમ જુઓ તો આ બધી મધ્યમ વર્ગના સમાજની રહેણીકરણની વાર્તાઓ છે. બાહ્ય ઘટનાઓનું જેટલું મહત્ત્વ છે એટલું જ પાત્રોના મનોજગતનું પણ છે. અહીં પ્રકૃતિ, વાતાવરણ અને મનુષ્યસ્વભાવની વિલક્ષણતાઓ-લાક્ષણિકતાઓ એના સ્વાભાવિકરૂપે એકબીજીને સાથે ગૂંથાતી આવે છે. માનવીય સંબંધોના અનેક પ્રકારના તાણાવાણા સાથેનો પ્રેમ એ વાર્તાઓનું મુખ્ય સૂત્ર છે. એમ લાગે છે કે લેખકને કોઈ વિશેષ ઉપક્રમ રચવો પડ્યો નથી. બધું અંદર ને અંદર પહેલાં ઘડાયું છે ને પછી કાગળ ઉપર ઊતરી આવ્યું છે. બધી છેકભૂંસ જાણે કે પહેલાં થઈ ચૂકી છે.

વાર્તાસંગ્રહનું શીર્ષક 'કંઈ પણ બની શકે' એ આ સંગ્રહની એક વાર્તાનું શીર્ષક જ માત્ર નથી. તમામ વાર્તાઓનાં ભાવવિશ્વ-સંદર્ભે અને લેખકની મનઃસ્થિતિના સંદર્ભે પણ એ સાચું છે. કેમકે આ વાર્તાઓમાં ઘણું બધું અજાણ્યું ને અણધાર્યું બને છે. વાચકને પણ લેખક હેઠા હૈયે વાંચવા દેતો નથી. બલકે ક્યારેક તો અધ્ધર જીવે રાખે છે. કેટલીક વાર્તાઓ બરાબર સન્નદ્ધ થઈને ન વાંચી હોય તો એક વારના વાચન પછી ફરી વાંચવી પડે અથવા વચ્ચે

અટકીને ફરી એક વાર પાછા પગલે લટાર મારવી પડે. બધું કહી દેવાનું આ લેખકને પરવડતું નથી. વચ્ચેવચ્ચે એ ભાવકો માટે ખાલી જગ્યાઓ છોડતા જાય છે. એ રીતે આમાં ભાવકની પૂરી સંડોવણીની અપેક્ષા પણ રહે છે.

સ્વરૂપની રીતે પણ પ્રત્યેક વાર્તા એકમેકથી ભિન્ન છે. હા, વાતાવરણ, પાત્રો અને રસરુચિ એક જ લેખકનાં છે એનો અંદાજ આવી જાય. પણ, માણસના વિવિધ સંબંધો-સંદર્ભે વાર્તાની માવજત એવી થઈ છે કે એકનો પડછાયો બીજી ઉપર ન પડે. તેમ છતાં એક પ્રકારના આંતરિક સાતત્યનો અનુભવ થયા વિના ન રહે. કુદરત અને એની પ્રકૃતિનો આ વાર્તાઓ ઉપર ઘણો પ્રભાવ છે. કહો કે લેખકને એનું વળગણ છે. પરંતુ એ ક્યાંય આગંતુક લાગતું નથી. ક્યાંક પાત્રોની મનોદશાને ચીંધવામાં તો ક્યાંક હવે પછી જે બનવાનું છે એનો ઈશારો આપવામાં એ ઉપકારક બની રહે છે.

વાર્તાકારને વાત તો માનવમનની લીલાની જ કરવી છે, પણ એ માત્ર પાત્રના મનોજગતને જ આકારીને સંતોષ પામતા નથી. સમગ્ર પરિવેશને સાથે લઈને ચાલે છે. વળી, લેખક પોતે સારા ચિત્રકાર છે એનો લાભ આ સંગ્રહના નિર્માણને અને વાર્તાઓમાં આવતાં વર્ણનોને પણ મળ્યો છે. વાર્તા કોઈ પણ પાત્રની, પરિસ્થિતિની કે વાતાવરણની હોય. એ છેવટે તો લેખકની પોતાની માન્યતાઓ, રસ-રુચિ, સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ અનુભવ, સ્વીકારેલાં કે ઊભાં કરેલાં મૂલ્યો અને જગતને જોવાની રીતને જ પ્રગટ કરે છે, અને એમ વાર્તાકારનું કાઠું બંધાતું આવે છે. આ બધી વાર્તાઓમાં એ બધું સહજ અને સ્વાભાવિક બની આવે છે.

પહેલી વાર્તા 'એક વાર્તા'માં એવું છે કે - બીજે દિવસે એક કાર્યક્રમમાં વાંચવા માટે, વાર્તાનાયકને વાર્તા લખવી છે ને ક્યાંયથી વાર્તા મળતી નથી. રાત્રે જૂના મિત્રો સાથે ગરબામાં જવાનું છે. એ મને-કમને જાય છે, પણ એની નજર તો વાર્તાની શોધમાં જ છે. જૂની દોસ્ત કૃતિ એના પતિ સાથે આવી છે. એની સાથે પોતાનો દીકરો અને આગલા ઘરની દીકરી સ્વીટી પણ આવ્યાં છે. સ્વીટીનો બોયફ્રેન્ડ ક્ષણેક વાર દેખા દે છે. વાર્તાનાયક કૃતિ સાથેનાં કૉલેજકાળનાં સ્મરણો વાગોળતો રહે છે પણ ક્યાંયથી વાર્તાનાં સગડ મળતાં નથી. ગરબાના ખુલ્લા મેદાનનું અને

ગરબાનાં ગતિશીલ ચિત્રોનું આલેખન એવી રીતે થયું છે કે બધાં પાત્રોની સંવેદનાઓ પણ આકારાતી રહે. જુઓ : ‘એ વાર્તાઓ એકમેકમાં મળીને-ભળીને એક લયાન્વિત આકાર રચતી હતી. હિલ્લોળાતી વાર્તાઓનો એ વમળાતો-લહેરાતો લયબદ્ધ આકાર હવામાં ઊંચે ને ઊંચે ઊઠતો આકાશને આંબી જતો હતો. પીળા પ્રકાશમાં ઊડતી ધૂળની ધૂંધળાશ પાછળ ઝાંખા થયેલા આકાશમાંના તારાઓ સહિતનાં મારી આંખ સામેનાં દશ્યો જીવંત થઈ જાણે વમળાતાં-મરડાતાં-લહેરાતાં હતાં.’ (૫૦ ૧૦)

એક લયમાં બધું ચાલતું હતું ને અચાનક એક બોમ્બધડાકો! બધું જ ક્ષણાર્ધમાં જાણે સમેટાઈ ગયું. સ્વીટી એનાં સ્વપ્નો અને આશા-ઉમંગ સાથે જ શમી ગઈ. છેલ્લે લેખક કહે છે : ‘જે વાર્તાને મારી આંખ સામે આકારાતી હું જોઈ રહ્યો હતો તે એક જ ધડાકે તૂટી-ફૂટી વેરાઈ ગઈ હતી. તમે જાણો છો, મારે માટે વાર્તા એ જ જીવન ને જીવન એ જ વાર્તા છે. શા માટે મારી નરી નિર્દોષ વાર્તાનું આમ ગળું ટૂંપી દેવાયું. હેં, કહેશો મને કોઈ?’

બીજી એક વાર્તા છે ‘રમણલાલનું સપનું’. રમણલાલનાં લગ્ન શારદાબહેન સાથે થયેલાં. કાજલ નામે ત્રણ વર્ષની એક દીકરી પણ હતી. એ પછી રમણલાલ પદ્માબહેનના પ્રેમમાં પડ્યા છે એની જાણ થતાં શારદાબહેને આપઘાત કરી લીધેલો. છેવટે બધું ઠેકાણે પડ્યું ને એમણે પદ્માબહેન સાથે લગ્ન કરી લીધાં. ત્રણ વર્ષની નાનકડી દીકરી કાજલ રમતાં રમતાં અન્ડરગ્રાઉન્ડ ટાંકીમાં પડી અને મરી ગઈ ત્યારે રમણલાલ પદ્માબહેન સાથે બેડરૂમમાં હતા. હવે એ પ્રૌઢ વયે પહોંચ્યા છે.

શારદાબહેનને મહિલામંડળનાં બહેનો સાથે ચાર-પાંચ દિવસના પ્રવાસે જવાનું છે એટલે દીકરો પંકજ મમ્મીને ઉતારીને પોતે નોકરીએ જશે એમ કહીને ગયો. એકલા પડેલા રમણલાલ પહેલેથી જ દીવાસ્વપ્નો જોતા હતા. બેઠા હોય કે સૂતા હોય. પણ એ પુત્રવધૂ જ્યોતિ સાથે માનસિક વ્યભિચાર કરે છે. બાથરૂમમાં નહાવા જાય છે ત્યારે એનાં કપડાં સાથે સુંવાળી રમતો કરે છે. જ્યોતિ કે શારદાબહેન બેમાંથી કોઈને આ વાતની ખબર નથી અને રમણલાલ પોતાની વૃત્તિઓ સામે લાચાર છે. પણ વાર્તાકાર કમાલ કરે છે. વરસાદી વાતાવરણનો પૂરો લાભ લઈને, વારંવાર

સ્વપ્નભંગ કરીને રમણલાલના મનની ઉથલપાથલોને એ બહુ સૂક્ષ્મ રીતે વર્ણવે છે : ‘બાથરૂમમાં સાબુ અને શેમ્પૂની સુગંધ ભળેલો બફારો હતો. અરીસા પર ભેજને કારણે પાણી વળી ગયું હતું. રમણલાલને એમાં પોતાનું વાંકુ-ચૂંકું પ્રતિબિંબ દેખાયું. એમણે આખા અરીસા પર ઘસીને હથેળી ફેરવી. તો ય પ્રતિબિંબ સાવ સ્પષ્ટ તો ન જ દેખાયું.’ (૫૦ ૧૪-૧૫) વાર્તાકારે અંતમાં પુરુષની આદિમ વૃત્તિઓ, મૃત દીકરી પ્રત્યેનું વાત્સલ્ય, પુત્રી જેવી પુત્રવધૂ પ્રત્યેના મિશ્ર મનોભાવો અને પશ્ચાત્તાપની લાગણીઓનું સર્જનાત્મક ભાષામાં અદ્ભુત રીતે સંયોજન કરી બતાવ્યું છે. પરિણામે, વાર્તામાં આવતા રમણલાલ ખલપાત્ર બનતાં બચી જાય છે અને ભાવકના મન સુધી એમની લાચારી અને વૃત્તિઓનું પ્રાબલ્ય બરાબર રીતે પહોંચે છે. એમ લાગે છે કે નૈસર્ગિક એવા આવેગોના પૂરમાં નૈતિકતા, સભ્યતા તથા ભદ્રતા ક્યારે ખરી પડે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. આ વાર્તા અનેક અર્થમાં વિલક્ષણ છે.

ટૂંકીવાર્તામાં પ્રણયત્રિકોણ એ નવાઈની વાત નથી. અહીં, નાયિકાના નામ આધારિત એક વિશિષ્ટ વાર્તા છે ‘પ્રતીક્ષા’. એમાં પ્રણયત્રિકોણ છે, પણ ભેળસેળ નથી. પ્રતીક્ષાને નાયક ગમે છે એટલું જ નહીં, એ એને દિલથી ચાહે છે. પણ, પોતે એને લાયક નથી એની એને ખબર છે. વધારામાં પોતાની જ બહેનપણી પલકને નાયક ચાહે છે એની પણ ખબર છે એટલે એ કોલેજમાં જ નાયકના હાથમાં પલકનો હાથ મૂકી દેતાં કહે છે કે ‘તને આ પલક ગમે છે ને?’ ત્યારે નાયક પ્રશ્ન કરે છે કે ‘તને કોણે કહ્યું?’ ત્યારે ખડખડાટ હસતી પ્રતીક્ષા કહે છે ‘બિકોઝ આઈ લવ યુ.’ અને પોતે નાયકના ફોનમાં પોતાના નામની જગ્યાએ ‘આઈ મિસ યુ’ એવું લખી દે છે. કહે છે કે જ્યારે હું તને મિસ કરીશ ત્યારે મિસકોલ કરીશ. પ્રતીક્ષાના મતે પલક સારી છોકરી છે. એને વિશ્વાસ છે કે એ નાયકને પ્રેમપૂર્વક સાચવશે. લાઘવ એ જિજ્ઞેશની વાર્તાઓનું નરી નજરે દેખાય એવું લક્ષણ છે. અહીં વાર્તા લગભગ મધરાતે શરૂ થાય છે અને બીજા દિવસની સવાર થતાં પૂરી થઈ જાય છે. આટલા નાના ફલક પર લેખક છ-આઠ વર્ષનો સમય સમેટી લે છે. આજે પણ નાયક અને પલક પ્રતીક્ષાનાં ઋણી છે કેમકે એણે બંનેને મેળવી આપ્યાં છે. પ્રતીક્ષાની

એક રીંગ બે દિવસ પહેલાં જ નાયકને મળેલી. ખુશ હતી. એક નવો ડિવોર્સી ધનવાન મિત્ર મળ્યો છે પણ એવું તો શું બન્યું કે ગઈ રાત્રે એની એકથી વધુ રીંગ આવી. નાયક ફોન દ્વારા જાણે છે કે પ્રતીક્ષા દવાખાનામાં છે. દવાખાના સુધી પહોંચતા નાયકના મન દ્વારા આપણને પ્રતીક્ષાનો વધુ પરિચય થાય છે. પ્રતીક્ષાએ ભણવાનું છોડી દીધું છે અને પિતાના મૃત્યુ બાદ એ કોલગર્લ તરીકે જીવી રહી છે, એની મા નર્સ હતી અને બાપની રખાત તરીકે રહેતી.

એક વાર એણે કહેલું કે : 'નાઉ ઇટ્સ માય ડેસ્ટિની, માય ફ્યૂચર, માય લાઈફ. હા, કોલગર્લ છું હું. મારી એ જ ઓળખ છે - બિકોઝ, આયમ બાસ્ટર્ડ.' આંખોમાં આગ સાથે ચીખવા માંડેલી. 'આયમ પ્રોસ્ટિટ્યૂટ. મારો બાપ જ મારા સોદા કરતો હતો. કહેવું છે કાંઈ તમારે?' રાતા અંગારા જેવા હોઠ ધ્રૂજતા હતા. નાકનું રાતું ટીચકું ફૂલી ગયેલું.' (પૃ. ૨૩)

અહીં આપણને પ્રતીક્ષા જુદી જ રીતે સમજાય છે. પ્રતીક્ષા માટેની નાયકની લાગણી મિશ્ર છે. એ મિત્ર પણ છે અને એનો વાલી પણ છે. મનોમન એ પ્રતીક્ષાના કુશળક્ષેમની ખેવના કરતો રહે છે. ગંગરેપનો ભોગ બનેલી પ્રતીક્ષાના ખાટલે દવાખાનામાં બેઠેલા નાયક સામે પોતાની છાતી ઉઘાડી કરી ઉઝરડા, લોહીના ટશિયા અને કાળાં ઝાંખાં દેખાડતી પ્રતીક્ષા અંદર સુધી પડેલા પીડાના ચાસ બતાવે છે. લગ્નનો વાયદો કરનાર વ્યક્તિએ જ આ કારસો ગોઠવ્યો હતો. ક્રોધ અને વેદનાથી ધગધગતી પ્રતીક્ષાને ગળા સુધી ચાદર ઓઢાડી એનું કપાળ ચૂમતા નાયકનું દશ્ય એક નિર્ભેળ પ્રેમકથા તરીકે આપણા ચિત્તમાં અંકાઈ જાય છે.

પલક અને પ્રતીક્ષા બંનેનો સંબંધ પણ અદ્ભુત છે. પ્રતીક્ષા થકી નાયકને પામીને પલક ધન્ય છે. પણ એ પ્રતીક્ષા સાથે ભાગ્યે જ વાત કરે છે. સ્ત્રીની યાતનાની ચરમ ક્ષણે મિત્ર એવા નાયકના સ્પર્શમાં કેવળ સંવેદનાનું સ્પંદન અનુભવાય છે. ત્યાં પ્રેમી-પ્રેમિકા કે સ્ત્રી-પુરુષ એવા કોઈ ભેદ રહેતા નથી, રહે છે કેવળ માનવીય પ્રેમની પરમ અનુભૂતિ.

'ઉગમણી દિશાનો અંધકાર'માં પાત્રો તરીકે માણસો નહીં પણ પક્ષીઓ, ખાસ તો ગીધો છે. બધાંનાં નામ પણ

એવાં જ. સુગ્રીવ, સુપણ્ડા, વૃકોદર, જટાયુ, રક્તાક્ષ, અષ્ટાવક વગેરે. વાર્તા છે પર્યાવરણની. માનવીએ પર્યાવરણની શી દશા કરી મૂકી છે એની ઘૂંટાયેલી વેદના અહીં જોવા મળે છે. ઊગતા સૂર્યથી શરૂ થયેલી વાર્તા સૂર્યોદયની પ્રતીક્ષામાં પૂરી થાય છે. અંતે સૂર્યોદયનો અર્થ સ્વાભાવિક રીતે જ બદલાઈ જાય છે. આપણી આંખ ઉઘાડનારી આ વાર્તામાં પ્રગટ નહીં એવો કટાક્ષ પીડાનો અનુભવ પણ કરાવે છે.

દામ્પત્યવિચ્છેદની અસર સંતાનો પર કેવી પડે છે એ વિષયની વાર્તા છે 'સરપ્રાઈઝ'. અંજલીનો પતિ વિશાલ બીજી એક સ્ત્રી નીલા સાથે રહે છે. વિશાલની સિગારેટ પીવાની આદત અંજલીને પસંદ નહોતી. મુંબઈની હોસ્ટેલમાં રહીને ફાઈન આર્ટ્સનો અભ્યાસ કરતી દીકરી શિવાલીને સરપ્રાઈઝ આપવા અંજલી જહાંગીર આર્ટ્સ ગેલેરી પર અચાનક મળવા પહોંચી જાય છે. જઈને જુએ છે તો શિવાલી એના હિપ્પી જેવા ફ્રેન્ડ્સ સાથે બાઈક પર લાંબી થઈને સિગારેટના કશ ખેંચી રહી છે. એને ભયંકર આઘાત લાગે છે. દીકરી પણ બાપ જેવી જ? એ ચૂપચાપ પાછી વળી જાય છે અને મોબાઈલ ફોનથી સાંજે મળવાનું ગોઠવે છે. સમગ્ર કેમ્પસનું વર્ણન એકદમ જીવંત બની આવ્યું છે. સાંજે મા દીકરી બંને દરિયા કિનારે મળે છે અને અંજલી પોતે જ શિવાલીને સિગારેટ ધરીને સરપ્રાઈઝ આપે છે!

આ વાર્તામાં મા-દીકરીના સંબંધોની ઉષ્મા અને સમજદારી જોવા મળે છે. પોતે ડિપ્રેશનમાં છે એમ જ દીકરી ન હોઈ શકે? એટલા તંતુ પર ટકેલી આ વાર્તા આપણને પણ સરપ્રાઈઝ આપી જાય છે!

એક જ પાત્ર ઉપર અનેક દષ્ટિકોણથી લખાયેલી વાર્તા એટલે 'શું કહેશે હસમુખલાલ?'. હસમુખલાલ એટલે મધ્યમવર્ગનો એક માણસ. જીવનની તમામ વિપરીત પરિસ્થિતિમાં ય મોજમાં રહેનારો. સતત બદલાતો રહે છે. 'ચાલ્યા કરે બધું, પણ યુ નો... આઈ એમ હેપ્પી ઓલવેઝ! પોતે એટલો બધો બદલાય છે કે પોતાનો જ નથી રહેતો! ખુશમિજાજી લાગે છતાં સંવેદનબધિરતાનું અનોખું ઉદાહરણ!

'નદી અને હું' એક ફેન્ટસી છે. વાર્તાનાયક પત્ની,

પુત્રીઓ અને મમ્મીને મૂકી ઘરથી દૂર જાય છે. એના મનમાં પ્રકૃતિના પરમ સાંનિધ્યની એષણા છે. સાહસવૃત્તિને કારણે પ્રકૃતિના રુદ્રરૂપનો સામનો કરે છે. ખરેખર તો આ વાર્તા ફ્રેન્ટસી દ્વારા જીવનનાં સુખદુઃખ અને ચઢાવ-ઉતારને સૂચવે છે. પૂર, પથ્થર, જંગલ વગેરે એનાં પ્રતીક છે. તો મંદિર અને ઘંટડી એ ધર્મનાં પ્રતીક છે. પણ અહીં છેવટે તો ધર્મ પણ કામ આવતો નથી. એમ સૂચવીને માનવસંબંધોનો મહિમા કરાય છે.

બાળકોનાં ભણતર અને કારકિર્દીમાં માબાપો એટલી હદે મહત્ત્વાકાંક્ષી બની જાય છે કે એમનું સ્વાભાવિક બચપણ હરી લે છે. પ્રલોભનો આપી આપીને એ લોકો જે દબાણ કરે છે એ વિચારને લઈને લખાયેલી વાર્તા ‘રિટર્ન-ગિફ્ટ’ છે. દીકરીને એની બહેનપણીની બર્થ-ડે પાર્ટીમાં જવું છે પણ માબાપને તો કોર્સ પૂરો કરાવીને રેન્ક જોઈએ છે! દીકરીને આકર્ષણ છે કે સરસ રિટર્ન ગિફ્ટ મળવાની છે. પણ માબાપ જે રિટર્ન ગિફ્ટ મળવાની છે તે લાવી આપવાનું પ્રોમિસ કરે છે! અને દીકરી માની જાય છે! પણ એની ઉંમરસહજ ઈચ્છાઓ તો ક્યારાઈ જાય છે એનું શું?’

‘લિસોટા’ જેવી સામાન્ય વાર્તા ઉપરાંત અહીં, બદામડીનું પ્રતીક લઈને આવતી ‘ઝરમરતો વરસાદ’ વાર્તા છે જેમાં પ્રગટ નહીં થયેલા એવા પ્રેમની વાર્તા પણ છે. ‘સમજાવશો મને?’ અને ‘કંઈ પણ બની શકે’ એ વધુ તો મનમાં રહેલાં ભૂત વિશેની વાર્તાઓ છે. પણ, એનું આલેખન સરસ રીતે થયું છે. આવી વાર્તાઓ સરવાળે શું તાકે છે એ પણ એક પ્રશ્ન છે.

‘વિધાઉટ યુ’ પરંપરાગત શૈલીમાં લખાયેલી એક સરસ વાર્તા છે. છૂટાં થઈ ગયેલાં પતિ-પત્ની એકની એક દીકરી માનુને મળવા આવે છે. ભૂત અને વર્તમાનના આટાપાટામાં આગળ વધતી વાર્તામાં નાયકને પોતાની ભૂલ સમજાય છે. પત્નીને ઉદ્દેશીને એ સમાધાન કરવા માટેની ચિઠ્ઠી લખે છે, પણ રૂબરૂ કહેવાની હિંમત નથી એટલે દીકરીની સ્કૂલબેગમાં સરકાવી દે છે. પરંતુ હવે તો ઘણું મોડું થઈ ગયું છે. છેલ્લે છૂટા પડતી વખતે પત્ની રહસ્યફોટ કરે છે કે પોતે બીજું લગ્ન કરવા જઈ રહી છે ને ફરી વાર હવે આ સ્થળે નહીં મળી શકાય કેમકે દીકરીની સ્કૂલ અને નગર બંને બદલાઈ

રહ્યાં છે! પોતે મુંબઈ સેટલ થઈ રહી છે! નિયતિના ખેલને લેખકે એવી રીતે આલેખ્યો છે કે વાર્તામાં રસ અને રહસ્ય જળવાઈ રહે.

છોકરા અને છોકરીના ભણતરમાં અને લગ્નથી માંડીને અનેક બાબતોમાં કેવા કેવા ભેદભાવ રખાય છે એ જાણીતી વાતને લેખકે વિષય બનાવ્યો છે ‘પ્રતિબિંબ’માં. પુરુષપ્રધાન માનસિકતા એક હોશિયાર છોકરીના જીવનનો કેવી રીતે ભોગ લે છે તે તિર્થક રીતે બતાવાયું છે. અન્ય વાર્તાઓ પણ અત્યારે લખાતી સામાન્ય વાર્તાઓથી ઘણી ઉફરી અને રસાળ શૈલીમાં લખાઈ છે. જિજ્ઞેશની વાર્તાઓમાં કંઈ પણ બની શકે એ ધારણાઓને દબ કરે તેવી ઘટનાઓ બનતી રહે છે. કેટલીક વાર્તાઓમાં તો જાગૃત વાચકને પણ કશો અંદાજ ન આવે એવું અણધાર્યું બનતું રહે છે.

ગીરના સિંહો પર ડોક્યુમેન્ટરી બનાવવા ગયેલા નાયકને સિંહણના ગુરસા અને જુરસાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. મનના ખૂણેખૂણામાં વ્યાપી વળેલો ભય ‘પીછો’ છોડતો નથી. એ વાર્તા પણ નોંધપાત્ર છે.

નોંધવા જેવી વાત એ છે કે આ બધી વાર્તાઓ પ્રમાણમાં અરૂઢ રીતે લખાઈ છે. અનેક આશ્ચર્યો સમાવતી આ વાર્તાઓના વિષય પણ અનોખા છે. અમુક વાર્તાઓમાં લેખકની શૈલી થોડી ક્લિષ્ટ પણ લાગે. આમ છતાં એમાંનું વૈવિધ્ય તાજગીનો અનુભવ જરૂર કરાવે છે. પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણ અંગેના લેખકનાં નિરીક્ષણો અને વર્ણન આગવી સંવેદનશીલતાને ચીંધે છે. માનવસ્વભાવની નાની નાની લાક્ષણિકતાઓ, ચરિત્રચિત્રણ વગેરે એવી રીતે આવે છે કે બધું આપણી આંખ સામે બનતું હોય એવું જીવંત લાગે છે. લેખકે નહીં લખેલી ઘણી બાબતો વાચકના મનમાં ઘૂમરાયા કરે છે એમાં જ આ વાર્તાઓની સફળતા છે. અનેક આશ્ચર્યો લઈને આવતો આ સંગ્રહ વિષયવસ્તુ, સામાજિક નિસબત અને ચિત્રાત્મક વર્ણનોને કારણે ધ્યાનપાત્ર બની રહે છે. ખુદ લેખકે જ કહ્યું છે કે ‘વાર્તા એ જ જીવન અને જીવન એ જ વાર્તા’. અહીં પણ, જિજ્ઞેશના જીવનના કેટલાયે તાણાવાણા વાર્તાઓમાં ભળી ગયા છે એવું એકથી વધુ વખત લાગ્યું છે. □

મેં ગંદેવીનો ગલો - સતીશ વ્યાસ

અરુણોદય પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૫., ૩. ૬+૬૬, રૂ. ૭૦.

વિશે

ધ્વનિલ પારેખ

પ્રદેશવિશેષનો મહિમા કરતું નાટક

‘ની રે ભાઈ, ની હેવાયું તેથી સ્ત્રી લખાયું દેહું જો!’ – આ ઉદ્ગાર છે ‘મેં ગંદેવીનો ગલો’ નાટકના લેખક સતીશ વ્યાસના. અહીં જે બોલીનો વિનિયોગ થયો છે એ બોલીમાં સાદ્યંત આ નાટક લખાયું છે.

ગલો આ નાટકનો નાયક છે. પોતાના સમાજનો એ શિક્ષિત યુવક છે અને સમાજમાં જે દૂષણો પ્રવેશી ગયાં છે એને દૂર કરીને સમાજનું કુશળ કરવાની નેમ ધરાવે છે. ગલા સંદર્ભે લેખક પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે, ‘ગલાનો અર્થ કરવો છે?’ ‘ગર્ભભાગ’, ‘મૂળ ભાગ’(‘ગલ’) એવો નીકળી શકશે.’ સમગ્ર નાટકમાં ગલાની જે ભૂમિકા છે એ જોતાં આ અર્થ બંધ પણ બેસે છે. વૈરેયા ટોળીમાં પણ ગલો કેન્દ્ર સ્થાને રહે છે – કાળી બિલાડીની ભૂમિકા ભજવે છે ને એ રીતે પણ એ જુદો તરી આવે છે.

પછાત ગણાતા સમાજમાંથી આવતા ગલાને ગામના શેઠની દીકરી રેવતી સાથે સ્નેહસંબંધ છે. રેવતી સાથેના સંબંધને મહત્ત્વ આપવું કે પછી પોતાના સમાજ માટે કશુંક કરી છૂટવું, એની દ્વિધા સતત ગલા સાથે છે. બીજું, ગલો એ પણ જાણે છે કે રેવતી સાથેનો સંબંધ શેઠ કોઈ પણ રીતે સ્વીકારવાના નથી, ભલે પોતે ગમે તેટલો હોશિયાર કે શિક્ષિત હોય તો પણ! ગલો અને રેવતીના સંબંધની અદેખાઈ રાખતો સવલો શેઠના કાન ભંભેરે છે. શેઠ હવે રેવતીના હાથ પીળા કરવાની યોજના કરે છે. ગલો સમાજોત્કર્ષ માટે શેઠ સામે ચૂંટણી લડે છે, ચૂંટણી જીતે પણ છે. રેવતી સાથેના સ્નેહસંબંધને કારણે અને પોતાની સામે ચૂંટણી જીતવાને કારણે શેઠ ગલાને જીવતો સળગાવી મૂકે છે. હવે, છંછેડાવેલી રેવતી ગામનું નેતૃત્વ કરે છે અને શેઠ સામે ફરી ચૂંટણી લડવા ગલાના સમાજની એક સ્ત્રીને

ઊભી રાખે છે, અહીં નાટક પૂર્ણ થાય છે.

બે અંકના આ નાટકના પ્રથમ અંકમાં ચાર દૃશ્યો અને બીજા અંકમાં આઠ દૃશ્યો છે. ‘ગલો, મેં ગંદેવીનો ગલો, બધા કૈય ભોલો... ભોલો... ભલો...’ (પૃ. ૨) ગીતથી નાટકની શરૂઆત થાય છે. ગીતમાં આવતા વર્ણન પ્રમાણે ગલો ભલો ભોળો છે પણ સાથે સમાજ માટે એ સતત ચિંતન કરતો રહે છે અને એ માટે એને એનું ભણતર ખપ લાગે છે. આમ, જોવા જઈએ તો નાટકનું કથાવસ્તુ સામાન્ય છે. સમાજ માટે જાગૃત એવા યુવકની ઊંચા વર્ણના શેઠની દીકરી સાથેની પ્રણયકથા છે. આ પ્રકારની પ્રણયકથામાં આવતા સંઘર્ષો અહીં પણ છે. સમાજ માટે કે પ્રેમ માટે ખપી જનાર યુવકની જેમ ગલાનો પણ એવો અંજામ આવે છે. સમાજ માટે ખપી જનાર ગલાનું બલિદાન એળે નથી જતું, સમાજની અન્ય જાગૃત સ્ત્રી ચૂંટણી લડવા માટેની તૈયારી બતાવે છે.

સામાન્ય કથાવસ્તુ ધરાવતું આ નાટક દક્ષિણ ગુજરાતની બોલીને કેન્દ્રમાં રાખે છે અને પ્રદેશ વિશેષનો મહિમા કરે છે. વૈરેયા નૃત્ય એ દક્ષિણ ગુજરાતની વિશેષતા છે. વૈરેયા નૃત્ય વખતે ગવાતાં ગીતોના વિનિયોગ દ્વારા નાટ્યકારે નાટકને ગતિ આપી છે. નાટકની ભજવણી થાય અને વૈરેયા નૃત્યની રજૂઆત થાય તો એક પ્રદેશની એક સંસ્કૃતિનું સંવર્ધન પણ થાય એવો છૂપો હેતુ પણ નાટ્યકારનો રહ્યો હોવો જોઈએ. દક્ષિણ ગુજરાતની બીજી એક વિશેષતા ઊંબાડિયું છે. ઊંબિયું અને ઊંબાડિયું આ બંને વાનગીમાં તફાવત છે. સુરતી ઊંબિયું હવે કદાચ સુરત પૂરતું સીમિત રહ્યું નથી પણ ગણદેવીની આસપાસના વિસ્તારનું ઊંબાડિયું હજી દક્ષિણ ગુજરાત પૂરતું જ સીમિત છે. નાટ્યકારે આ ઊંબાડિયું બનાવવાની પ્રક્રિયાને આખા નાટકમાં વણી લીધી છે. ગલો ઊંબાડિયું બનાવવામાં પણ પ્રવીણ છે. શેઠ પોતાના બંગલે મિજલસ ગોઠવે છે ત્યારે ગલાને ઊંબાડિયું બનાવવા બોલાવે છે. ગલો અને રેવતી સાથે મળીને ઊંબાડિયું બનાવે છે ત્યારે પણ ગલાના ચિત્તમાં સમાજોત્કર્ષની વાત ચાલી રહી હોય છે. રેવતી અને ગલો બંને સાથે કોલેજમાં અભ્યાસ કરે છે અને એમનું ભણતર એમની વાતોમાંથી પણ પ્રગટ થાય છે :
"રેવતી : આઈ એકરસ શબ્દ કેતલો સરસ છે ની

ગલા? લોકને આ ની આવરતું. રસોઈમાં બહુ એકરસ જોઈએ ને વેવારમાં હારા કોઈ બી એકરસ થતા ની મલે."

ગલો : એ જ તો છે આ દુનિયાની રીત. ભેદ વગર જીવતા આવરે જ ની. પેલું કેયલું છે ને કે તુન્દે તુન્દે મટિર ભિન્ના... આ મટિ એતલે કે બુદ્ધિ જ બધા ભેદ ઊભા કરતી દેહું. માનસમાં બુદ્ધિ હોતે જ ની તો..' (૫૦ ૧૯)

ગલો જે ઊંબાડિયું બનાવે છે એ એકદમ સ્વાદિષ્ટ બને છે. શેઠ અને એના મિત્રો ગલાએ બનાવેલું ઊંબાડિયું ખાઈને ખુશ થઈ જાય છે. મિત્ર-૧ પૂછે છે :

"મિત્ર-૧ : ગલા, તારી આ આઈતમની વિસેસતા હમજાવ. તેં એમાં કાંથી આતલો હવાદ ભઈરો?

ગલો : ઊંબાડિયાનો હવાદ એમાં આપના તલની બદ્દલી ચીજોનો મેલાપ છે એને લીધે છે. એમાં કંદ બી અહીંયાંનો ને પાપરી બી અહીંયાંની, વેંગન બી અંઈના ને આદુ-કોથમીર બી અહીંયાંની, ને આ કમ્બોઈ ને કલાર તો વલી અંઈનાંને અંઈનાં જ. આપની વસ્તુનો તેસ્ત જ કંઈ નોંખો હોય સેઠ!" (૫૦ ૨૩)

ગલાના જવાબમાંથી એની સમજદારી પ્રગટ થાય છે. એ મૂળનો માણસ છે ને પોતાનાં મૂળિયાં મજબૂત કરવા માટે એ મથે છે, પોતાનું બલિદાન આપે છે. લોકસંસાર માટે ઘરસંસારનો ભોગ આપવા તૈયાર ગલો રેવતી શેઠનું ઘર ત્યજીને આવે છે ત્યારે પણ એને સમજાવે છે,

"ગલો : તે વારે બી મનમાં ગરમથલ તો ચાલતી જ હતી. મેં તારી હાથે ફઈરો એ વાત હાચી પન મેં તારા પર બુરી નજર કદી નથી નાઈખી. મને તું ગમતી હતી. હજી ગમે છે. તારા માટે મેં કુરબાન બી થઈ જાઉં. પન મારે મારા આ કચરાયેલા, કરમાયેલા, રિબાતા, પિસાતા, ભીંસાતા, અટવાતા લોકો માટેય કુરબાન થવું છે રેવા." (૫૦ ૩૯)

ગલો એ પણ જાણે છે કે પોતાની કુરબાનીથી કંઈ રાતોરાત બધું સમુસૂતરું થઈ જવાનું નથી. વર્ષોથી આ સંઘર્ષ ચાલતો આવ્યો છે અને વર્ષો સુધી આ સંઘર્ષ ચાલતો રહેશે. ગલો રેવતીને કહે છે :

"ગલો : ના. આ કંઈ મહાભારત ની મલે કે અધાર દહાડામાં પૂરું થઈ જાય! નથી તો આ વિશ્વયુદ્ધ કે બે-તન વરહે પૂરું થાય. આતો જાતને જાનવાનું યુદ્ધ છે. પૂરું થતાં

દાયકાઓ-સદીઓ લાગે. પરિવર્તનના વાયરા કંઈ રાતોરાત દિસા બદલતા નથી રેવા!" (૫૦ ૪૮)

ગલાના હેયે સમાજનું હિત વસેલું છે અને એટલે વારંવાર એની આ પ્રકારની વાતો સંવાદ દ્વારા પ્રગટ થતી રહે છે, આ પ્રકારના સંવાદોનું ઘણું પુનરાવર્તન પણ થતું રહે છે.

આ નાટક પ્રદેશવિશેષનો મહિમા કરે છે. એમાં બોલીનો વિનિયોગ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. 'જીભને જાંઘમાં રાખ જરી', 'હમનાં કહું એમાં...', 'એના એખલાના મૂતરે દીવો ની થતો...' (૫૦ ૩) આ પ્રકારની ખુલ્લી, ઢોળ ચઢાવ્યા વિનાની ભાષા આ પ્રદેશની વિશેષતા છે. 'અદરાઈ', 'વાંકરો', 'ફામ', 'ભોહડાવી', 'ચામોદી', વગેરે અદલ આ પ્રદેશના શબ્દભંડોળના વિનિયોગથી પણ નાટ્યકારે બોલીની બળકટતા પ્રગટાવી છે.

નાટક સ્પષ્ટપણે બે વર્ગના સંઘર્ષને કેન્દ્રમાં રાખે છે. આ સંઘર્ષને લેખકે નાટ્યાત્મક ક્ષણો દ્વારા ઉપસાવ્યો છે. બે ઉદાહરણ જોઈએ. શેઠ પોતાના મિત્રો સાથે વાત કરતા બેઠા છે -

"મિત્ર-૨ : હા. હવે તો ભનતરે આપની હવા બી બગારી કારી દેહું જો. આપનાં નાનાં ગામોમાં બી આગળ ભાગાભાગી વધી ગઈ છે.

શેઠ : ના, ના મારી પોરી આબરૂ...
(રેવતી-ગલો પ્રવેશ)

રેવતી : બગાડી બી લાખે." (૫૦ ૧૬)

"ગલો : હું તું બી રેવા? તને કાંથી ભૂલું? ભૂલે તો તું ભૂલે. મોત્તા ઘરની છેય... તારા બાપા બી ભુલાવી દેય...

રેવતી : એની તાકાત ની મલે ભુલાવાની ને મેં તો આ જનમમાં ભૂલી રેય. બાપાને તો હમનાં...

(શેઠ મિત્રો સાથે પ્રવેશે)

શેઠ : કેમ બાપાને હમનાં ઈયાદ કરવા માંડી! આઈ રિયો તારો બાપો હાજરાહજૂર... બોલ હું કામ છે?" (૫૦ ૩૧)

પહેલા દશ્યમાં શેઠનું અધૂરું વાક્ય રેવતી પૂરું કરે છે અને બીજા દશ્યમાં રેવતીનું અધૂરું વાક્ય શેઠ પૂરું કરે છે. આમ, પાત્રોના પ્રવેશ દ્વારા નાટ્યકાર ઘણે ઠેકાણે આ પ્રકારની નાટ્યાત્મકતા લાવી શક્યા છે. આ નાટકની

ભજવણી થાય ત્યારે ગલો અને રેવતીનાં પાત્રો ભજવનાર કલાકારો માટે પણ અભિનયની ઘણી તકો રહેલી છે. બંને કલાકારો ટોટલ એકટર હોય તો ભૂમિકા સારી રીતે ભજવી શકે. રેવતી ઉપર દીપડો હુમલો કરે છે ત્યારે અને ગલાને જીવતો સળગાવી દેવામાં આવે છે ત્યારે કલાકાર માટે અને દિગ્દર્શક માટે પણ તખ્તાને જીવંત કરવાની તક વધી જાય છે.

આજે જ્યારે ગામડાંનું શહેરીકરણ મોટા પાયે થઈ રહ્યું છે ત્યારે એક પ્રદેશવિશેષની ખાસિયતોનું દસ્તાવેજીકરણ આવશ્યક બની જાય છે. એ દસ્તાવેજીકરણ નાટક જેવા ઘણી શક્યતાઓ ધરાવતા માધ્યમ દ્વારા થતું હોય ત્યારે એનું મૂલ્ય વધે છે. દક્ષિણ ગુજરાતની બોલીની ખાસિયતો, ઊંબાડિયું જેવી વાનગીની પ્રક્રિયા, ઘેરેયા નૃત્ય અને એની સાથે સંકળાયેલાં ગીતો – આ બધું નાટકની શરતે અહીં સચવાયું છે, અને એનો મહિમા છે. દક્ષિણ ગુજરાતની બોલીથી પરિચિત ન હોય એમને માટે ક્યાંક પ્રત્યાયનના પ્રશ્નો ઉદ્ભવે પણ નાટકના અંતે આપેલી નાનકડી સૂચિ પ્રત્યાયન માટે ઉપયોગી નીવડે. હવે, જોવાનું એ છે કે આ નાટક ભજવે છે કોણ? □

શકલતીરથ જેના મનમાં રે – ડંકેશ ઓઝા

ડિવાઈન પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, રૂ. ૧૫૦.

વિશે

ચંદુ મહેરિયા

પુનર્વાચનની આળસો...

"દોહિત્રો-દોહિત્રીને – દાદાની વાતોમાં ક્યારેક કદાચ રસ પડે" – એવા આશાભર્યા અર્પણવચન સાથેની આ સ્મરણકથામાં લેખક ડંકેશ ઓઝાએ "શકલતીરથ અને નરબદાની સાથે મેટ્રિક સુધીનું જે બાળપણ" વીતાવ્યું હતું તેનું આલેખન છે. 'શકલતીરથ જેના મનમાં રે' પુસ્તકના પ્રથમ ખંડનાં ૧૫ પ્રકરણોમાં લેખકની સ્મરણકથા છે. તો

બીજા ખંડનાં ૨૨ પ્રકરણોમાં 'નર્મદા પરકમ્મા'ની પ્રવાસકથા છે.

પુસ્તકમાં નર્મદાકિનારાના પૌરાણિક મહત્ત્વ ધરાવતા શુકલતીર્થ પ્રત્યેનો લેખકનો વતન-અનુરાગ અને નર્મદા નદીનું ઘેલણની હદનું આકર્ષણ વ્યક્ત થયાં છે. ૧૯૫૩માં જન્મેલા ડંકેશભાઈએ જિંદગીનો આરંભનો જે દોઢેક દાયકો શુકલતીર્થમાં ગાળ્યો તેનાં કુટુંબજીવન, સમાજજીવન અને પોતાનો ઘડતરકાળ આ સ્મરણકથામાં બહુ સરસ રીતે નિરૂપાયાં છે.

સ્મરણકથાના પ્રથમ પ્રકરણ 'શકલતીરથ જેન મનમાં રે'નો આરંભ રેવાસ્નાનના માહાત્મ્યથી થાય છે. શુકલતીર્થની બ્રહ્મપોળના બ્રાહ્મણોમાં એ કાળે રોજેરોજ રેવાએ નહાવાનો ભારે મહિમા. લેખકનાં બા અને મોટીબહેન કદી 'ઘરે ન્હાયાં હોય એવું કોઈને યાદ નથી.' આવા 'બડભાગી'ઓ માટે રેવાસ્નાનમાં જેમ પુણ્યનો તેમ પવિત્રતાનો ખ્યાલ ભારોભાર હતો. લેખકના શબ્દોમાં, 'કંતાનના ટુકડા-ટાટિયામાં કપડાંની પોટલી બાંધીને આ સ્ત્રીઓ નહાવા નીકળે. ટાટિયું એ બહારના કોઈપણ સ્પર્શનું જાણે કે શોક-એબ્સોર્બર. પછી તેની અંદરનાં કપડાં જે નાહીને પહેરવાનાં હોય તે અપવિત્ર ન થાય.' (પૃ. ૧) આજે સાઠી વટાવી ચૂકેલા લેખક નર્મદાસ્નાન માટે સદા તત્પર રહે છે પણ બાળપણમાં એમણે રેવામાં નહાવાનો આગ્રહ આતંકની હદે અનુભવેલો અને એટલે ક્યારેક 'નાહીએ નહીં પણ માથું પલાળીએ અને જનોઈ પણ ભીનું કરીને જમવા દોડીએ અને મોટેરાંઓને ઉલ્લુ બનાવ્યાનો આનંદ પણ માણીએ.' એમ પણ લખ્યું છે.

નર્મદા દર્શનમાત્રથી આનંદ આપે છે એવી ઉક્તિ ટાંકીને લેખકે ભૂતકાળમાં નર્મદાસ્નાનનો જે આનંદ માણ્યો છે તે આજે 'અડાલજના હાલના અમારા નિવાસથી નર્મદાની મુખ્ય નહેર એક કિલોમીટર દૂર છે. નર્મદાકાંઠે રહેવા જવાની ઇચ્છા થતી નથી ત્યારે ખુદ નર્મદા નિવાસની નજીક આવી ગઈ છે, તેનો આનંદ પણ ઓછો નથી.' (પૃ. ૭૬) એમ જણાવી, 'નર્મદાનું ઘેલું એવું વળગ્યું છે કે અમારાં બાળકોનાં બાળકોમાં પણ નર્મદા પ્રત્યેની પ્રીતિ ઊભી કરવામાં સફળ રહ્યાંનો આનંદ સમાતો નથી.' ત્યાં સુધી વિસ્તારે છે.

જે કુમારશાળામાં અને નર્મદાહાઈસ્કૂલમાં લેખકે પ્રાથમિક-માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવ્યું હતું તેના પ્રત્યેનો લેખકનો 'અહોભાવ કદી શમ્યો નથી.' શાળાનો પ્રથમ દિવસ લેખકની સ્મૃતિસંદ્ધકમાં બરાબર સચવાયો છે. પ્રાથમિક શાળાનું પાઠ્યપુસ્તક ચાલણગાડી લેખકને એટલું તો ગમતું કે આજે આટલા વરસે પ્રયત્નપૂર્વક તે મેળવી-ખરીદી પોતાની દીકરીના દીકરાને તે વાંચી સંભળાવી અનહદ આનંદ પામે છે. ૭ ભાઈબહેનો અને બાળવિધવા ફોઈ સાથેનું બહોળું કુટુંબ અને બાપાજીની પેન્શનની ટૂંકી આવકમાં લેખકે મેટ્રિક સુધીનું શિક્ષણ આર્થિક સંકડામણમાં મેળવેલું. તે તથા શાળાની લાઈબ્રેરી, વાર્ષિકોત્સવ અને રોજેરોજની પ્રાર્થનાને લેખક પ્રેમપૂર્વક સંભારે છે.

શુકલતીર્થની બ્રહ્મપોળમાં વસતા શ્રીમાળી, ઔદિચ્ય અને ઉનેવાળ બ્રાહ્મણોનું રોજિંદું જીવન લેખકે સ્મૃતિના આધારે પૂરી તટસ્થતાથી વર્ણવ્યું છે. શુકલતીર્થ અને નર્મદા તટે આવેલાં મંદિરો, દાદાની ડેરી, પોળમાં આવતાં માગણ-બાવાઓ અને પરિક્રમાવાસીઓ, સ્વામીનો મઠ, બામણ થવાની મજા અને સજા, પાર્થસ્વર પૂજા અને રેવા મૈયાને માનતાનું ચઢાવાતું દૂધ, જ્ઞાતિભોજન અને બ્રહ્મપોળની સ્ત્રીઓ અને વિધવા ડોશીઓનું આલેખન - આપણી ગઈકાલ અને પરિવર્તન પામતાંપામતાં બનેલી આજને સમજવામાં ઠીકઠીક ભાથું સંપડાવે છે. 'બામણ જમાડવા' વખતનું અને જ્ઞાતિભોજનનું મેનુ અને તે બે વચ્ચેના તફાવત પણ આપણાં બદલાતાં જ્ઞાતિસમાજોને સમજવા ખપ લાગે છે. શુકલતીર્થના તહેવારો અને વ્યવહારો, મેળા અને મિજબાનીઓ પણ લેખકનાં તટસ્થ નિરીક્ષણો સાથે વાચક સમક્ષ મૂકાયા છે.

લેખકે જેમની વચ્ચે પોતાનું બાળપણ વીતાવ્યું છે તે બ્રાહ્મણોનું આ સ્મરણકથામાં સવિશેષ આલેખન છે પણ લેખકે જે નજીક દૂરથી અન્ય જ્ઞાતિ સમાજો જોયા છે તે પણ આલેખાયા છે. લેખકના કુટુંબની જમીન ખેડતા બે ખેડૂતો ઉમેદ નરશી અને રામજીભાઈ, એક કોળી તો બીજા પટેલ - પૂરા સમભાવથી રજૂ થયા છે. ખેડે તેની જમીનના કાયદે જમીનમાલિક એવું લેખકકુટુંબ જમીનવિહોણું થયું. અને ખેડૂતો જમીનમાલિક છતાં, આ બંને ખેડૂત કુટુંબ

સાથેનો સંબંધ છેક બીજી-ત્રીજી પેઢી લગી ટકી રહ્યો, તેના મૂળમાં આ ખેડૂતોની તેમના માલિક પ્રત્યેની લાગણી ભારોભાર જવાબદાર છે. લેખકે ગામમાં આવતા કથાકારો તરીકે કહેવાતા ઉજળિયાતોના ડોંગરે મહારાજની સાથે 'ગામના ભીલોના કથાકાર' મંગળદાસ મહારાજને પણ સંભાર્યા છે. ખાંખાંખોળા કરીને લેખકે ડંકેશ ઓઝા ગામના મહાગુજરાત આંદોલનના એક સત્યાગ્રહી તરીકે ખોડીબારા ફળિયાના નાથુભાઈને ગામના પહેલા સત્યાગ્રહી તરીકે આલેખી પોતાના વતનને વધુ ઉજમાળું દેખાડવાનું ચૂકતા નથી. શુકલતીર્થમાં પણ ભારતનાં અન્ય ગામો જેવા ઝઘડા અને રાજકારણ તથા ઊંચનીચ જેવા સામાજિક ભેદો હશે જ. બ્રાહ્મણ માટે અન્ય જ્ઞાતિઓ તુચ્છકારસૂચક 'સીમટાં' અને રાજપૂતો માટે 'ટેટાં' શબ્દ પ્રયોજતા હોવાનો લેખકનો નિર્દેશ તેની ગવાહી છે.

પુસ્તકમાં આલેખાયેલું બાપાજીનું ચરિત્ર ખૂબ જ યાદગાર બની રહે તેવું છે. ગાયકવાડી ગામમાં તલાટી એવા બાપાજીનો લેખકના ઘડતરમાં રહેલો ફાળો અછતો રહેતો નથી. બાપાજીની ધીરજપૂર્વકની સમજાવટની રીત અને બાળકોના ઉછેરમાં આત્યંતિકતા વિનાના આગ્રહો કુટુંબને અભાવોમાં પણ ટકાવી રાખે છે. ૭૫ વરસની ઉંમરે ઘરની આર્થિક ચિંતા અને પછી તેમનું મૃત્યુ - કે બાપાજીની અંતિમવિધિ વખતે ૨૩ વરસના યુવાન લેખક સાથેનું પિતરાઈ કાકાનું લાગણીહીન વર્તન વાચકની આંખ ભીની કરે તે રીતે નિરૂપાયું છે.

ડંકેશ ઓઝાનો આ સ્મરણકથામાં પોતાના વતન કે નર્મદા પ્રત્યેનો જ નહીં એકંદર ગ્રામસમાજ પ્રત્યેનો પક્ષપાત પણ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થયો છે. 'અમારી ગરીબી' પ્રકરણમાં લેખકે જણાવે છે, '[શુકલતીર્થનાં] ૧૬ વરસ દરમિયાન જે ગરીબીનો અનુભવ થયો તે આજે પણ સ્મૃતિમાંથી નિર્મૂળ થતો નથી.' (પૃ. ૬૮) જો કે લેખકે પોતાની સ્મૃતિમાં અમીટ એવી આ ગરીબીના થોડાક લસરકા જ આ પુસ્તકમાં અહીંતહીં મૂક્યા છે. તેથી વાચકને તેનો પૂરો ખ્યાલ આવતો નથી. પરંતુ લેખકને ગામડા વિશે એવી પ્રતીતિ છે કે 'અનુભવ એવો રહ્યો કે આવી સ્થિતિમાં (ગરીબી અને અભાવમાં) ગામમાં ટકી જવાય, શહેરમાં તો મરી જવાય.' લેખકે તેના સમર્થનમાં રવિશંકર મહારાજના

શબ્દો ટાંકે છે : ‘ભેગા મળીને ખાય તે ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિ અને ભેગું કરીને ખાય તે શહેરી સંસ્કૃતિ...’

પુસ્તકના બીજા ખંડ ‘નર્મદા પરકમ્મા’માં ‘૧૮ દિવસમાં ટૂર ઓપરેટરે કરાવેલી નર્મદા પરિક્રમા’નું વર્ણન છે. ‘નર્મદા પરિક્રમા જૂજ સ્થાનકોને બાદ કરતાં મારે માટે તો અવસાદયાત્રા જેવી રહી!’ તેમ જે લેખકે નોંધ્યું છે તેવું જ પ્રવાસકથા વાંચનાર રસિક વાચકનું પણ થઈ શકે...

લેખક ડંકેશ ઓઝાએ આ પુસ્તકમાં એક સ્થળે લખ્યું છે : ‘- ત્યારથી એક જ વાર લખવાની ટેવ પડેલી. મોટેભાગે ક્યાંક કશોક નાનકડો જોડણીનો, શબ્દનો ઉમેરો કે ફેરફાર કરવો પડે એટલું જ. - પણ બીજી વાર લખવાની ટેવ જ ન પડી, આજે પણ નહીં.’ (પૃ. ૧૭) આ સ્મરણકથામાં પ્રસંગોનાં જ નહીં, વાક્યખંડોનાં પણ વાચકને ખટકે એ હદનાં પુનરાવર્તનો વાંચતાં તો એવું લાગે છે કે લેખકે ખુદે આ પુસ્તક લખ્યા પછી પ્રકાશિત કરતાં પૂર્વે વાંચવાની તસ્દી પણ લીધી લાગતી નથી. પ્રથમ પ્રકરણનું જ અન્ય પ્રકરણોમાં કુલ ૮ વખત (પૃ. ૧૮, ૨૦, ૨૫, ૨૬, ૩૦, ૩૨, ૩૩, ૧૪૬) પુનરાવર્તન થયું છે! ત્રણ વખત બે પ્રસંગો તો ૧૫ પ્રસંગો કે વાક્યખંડો બે બે વાર પુનરાવર્તિત થયાં છે. આવું બધું નિવારી શકાયું હોત.

યાદદાસ્તના આધારે લખાયેલી આ સ્મરણકથામાં લેખકે ‘જામી પડેલી સ્મૃતિઓ’ની ખરાઈ કરી નથી. એટલે ક્યારેક હકીકતો પણ ખોટી લાગે છે. એક નાનકડું ઉદાહરણ તે લેખકના ઘરનું પંચાગ છે. પોતાના ઘરમાં વપરાતા આ પંચાગને પૃ. ૨૨ ઉપર ‘નિર્ણયસાગર પૂણે’નું તો પૃ. ૩૮ ઉપર ‘નાસિક’નું જણાવે છે! પુસ્તકને અધિકૃત બનાવવા લેખકે ખાંખાંખોળા કર્યા છે તે પણ યાદદાસ્તના આધારે કરેલા લાગે છે. શુકલતીર્થના જન્મની કથા સંદર્ભે લેખક લખે છે: ‘મહીપતરામે (૧૮૨૯-૧૮૯૧) સંપાદિત કરેલી ‘દુર્ગારામની રોજનીશી’માં માનવસભાના કોઈ સભ્યે આ કથા માનવી કે ના માનવી એવો પ્રશ્ન કરેલો’ (પૃ. ૩) લેખકે અહીં મહીપતરામનો સમયકાળ દર્શાવવાની અભ્યાસવૃત્તિ દર્શાવી છે, પણ ‘દુર્ગારામની રોજનીશી’ જેવું કોઈ સંપાદન તેમણે કર્યું છે કે કેમ તે ચકાસ્યું નથી. પુસ્તકનું આ પ્રથમ પ્રકરણ ‘સાહિત્યકોશ’ અને ‘સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ પ્રગટ કરનાર સાહિત્ય પરિષદના મુખપત્ર

‘પરબ’માં પ્રગટ થયું હતું, તેમાં પણ આ ગપ્તું ચાલ્યું ગયું છે. ખરેખર મહીપતરામે દુર્ગારામની રોજનીશીનું સંપાદન કર્યું નથી પણ તેના આધારે ‘મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામનું ચરિત્ર’ લખ્યું છે. વળી લેખકે દુર્ગારામની આ રોજનીશીને પૃ. ૩ ઉપર ‘ગુજરાતી ભાષાનો પહેલ પરથમ ગદ્ય ગ્રંથ’ તો પૃ. ૩૦ ઉપર ‘ગુજરાતી ગદ્યના શરૂઆતના પુસ્તક’ તરીકે નોંધ્યું છે. એ જ રીતે પૃ. ૩ ઉપર ‘માનવ સભા’ અને પૃ. ૩૦ ઉપર ‘માનવ ધર્મ સભા’ એમ લખ્યું છે! પુસ્તકમાં ભાષાદોષ-જોડણીદોષ ઘણા છે. પુસ્તકનો આરંભ ‘રેવાયે’ એવા દોષયુક્ત શબ્દથી થાય છે! બીજા ખંડનું શીર્ષક ‘નર્મદા પરકમ્મા’ આપ્યું છે. પણ લખાણમાં સર્વત્ર ‘નર્મદા પરિક્રમા’ છે.

લેખક ભલે ઉદારમતવાદી નાસ્તિક અને રેશનાલિસ્ટ હોય છતાં પરિશિષ્ટમાં ‘કબીરવડ’ કાવ્યની જોડાજોડ ‘નર્મદાષ્ટકમ્’ કે ‘રેવાગીતમ્’ જ નહીં ‘દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ સ્તોત્ર’ અને ‘તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર’ રંગ અવધૂતનાં પ્રભાતિયાં મૂકીને તેમણે ઉદારમતની તમામ સરહદો પાર કરી દીધી છે. સમગ્ર પુસ્તક ગુજરાતીમાં છે પણ પૃ. ૧૫૪ ઉપરનું હિંદી પરિશિષ્ટ કે પૃ. ૬૧ થી ૬૩ ઉપરનું ‘ડોશીઓ’ કાવ્ય, જે મળ્યું તે ઠઠાડી દેવાની વૃત્તિ જ દેખાડે છે. એકંદરે પુનર્લેખન જ નહીં, પુનર્વાચનની લેખકની આળસે અને ‘મળ્યું તે છાપો’ની પ્રકાશકની ઉદારતાને કારણે આપણા પુસ્તકજગતમાં થયેલો આ એક વધુ પુસ્તકનો ઉમેરો માત્ર છે. □

<p>રંગવિમર્શ - ભરત દવે</p> <p>ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. રૂ. ૨૫૦.</p>
<p>વિશે _____</p>
<p>સંધ્યા ભટ્ટ</p>

વાસ્તવ-આધારિત વિચારપ્રેરક રંગવિમર્શ

નાટક એ સાહિત્યસ્વરૂપ હોવાની સાથે સંપૂર્ણ એવું કલાનું માધ્યમ છે. ગુજરાતી ભાષાના નાટ્યતપસ્વીઓ વિશે

તલસ્પર્શી અભ્યાસ થવો જોઈએ; પણ અહીં તો નાટ્યદિગ્દર્શક, અભિનેતા, દિલ્હીની 'નેશનલ સ્કૂલ ઓફ ડ્રામા'માં રહીને નાટકને બાકાયદા શીખનાર, નાટક સાથે સંલગ્ન એવી તમામ વાતો વાંચનાર-વિચારનાર અને પોતાની સ્વસ્થ વિચારધારા સ્પષ્ટ અને પ્રવાહી ભાષામાં રજૂ કરનાર ભરત દવેના 'રંગવિમર્શ' પુસ્તક વિશે વાત કરવાનો ઉપક્રમ છે. આ અગાઉ તેઓ 'મારી રંગયાત્રા' પુસ્તક આપી ચૂક્યા છે જેમાં તેમણે બાળપણથી થતી રહેલી નાટ્યજિજ્ઞાસાથી માંડીને અધ્યાપકની સલામતી ભરેલી નોકરી છોડીને નાટકને જીવનરાહ બનાવ્યો તેની વાત તેમના જીવનના પ્રસંગો સાથે કરી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં, 'મારી રંગયાત્રા'ની પ્રાગટ્યવેળાએ નામનો છેલ્લો લેખ આ પુસ્તકના વાચકો માટે સુલભ છે તે યથોચિત છે.

'રંગવિમર્શ' ભરત દવેનાં નાટ્યસંબંધી બાર વ્યાખ્યાનલેખોનો સંચય છે. પુસ્તકની ટૂંકી પણ મુદ્દાસર પ્રસ્તાવના જાણે કે આ પુસ્તકની નાન્દી છે જ્યાં તેઓ કહે છે કે સંગીત, ચિત્ર કે નૃત્યના કલાકારોને પોતાની કલા જાહેરમાં પ્રદર્શિત કરવા માટે ઓછામાં ઓછાં દસ વર્ષ સઘન સાધના કે રિયાઝ કરવાં જ પડે છે, પરંતુ નાટક એક એવું ક્ષેત્ર છે જ્યાં વ્યક્તિમાં અભિનયની થોડીઘણી કુદરતી આવડત હોય તો તે લાંબી તાલીમ કે મહેનત કર્યા વગર માત્ર એકાદ મહિનાના રિહર્સલમાં રંગમંચ પર રજૂ થઈ શકે છે અને એકટર તરીકે ઓળખાતી થઈ જાય છે. આગળ તેઓ કહે છે કે નાટક એક ગંભીર અને શિસ્તબદ્ધ કલા છે જેનો સમૃદ્ધ વારસો ગઈ સદીમાં આપણને મળ્યો છે પરંતુ તેને જાળવી રાખવા માટે નિષ્ઠાવાન પ્રયાસો થવા જોઈએ. ગુજરાતમાં, ભારતમાં અને એથી આગળ વધીને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે નાટ્યક્ષેત્રે જે ગતિવિધિ ચાલી, જે પ્રયોગો થયા તેની માંડીને વાત કરતા આ લેખકે પોતાનું શ્રમસાધ્ય કામ અહીં પ્રસ્તુત કર્યું છે. જે થયું છે તેની સાલ અને નામ તથા કામ સાથે વાત અને તે અંગે સંતોષ, તથા જે મર્યાદાઓ રહી તેનું વિશ્લેષણ અને હવે જે કરવાનું છે તે માટેની દિશા - એ બંને અહીં પામી શકાય છે.

પ્રથમ લેખમાં તેઓ ગુજરાતી રંગભૂમિની તપાસ રાષ્ટ્રીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં કરે છે. 'આપણે ત્યાં આપણી આગવી 'ગુજરાતી રંગભૂમિ' કહી શકાય એવું કશું છે ખરું?'

(પૃ૦ ૧) એવો સોંસરો સવાલ પૂછીને તેનો જવાબ આપવા માટે તેઓ ગુજરાતી નાટકના ૧૬૦ વર્ષના ઇતિહાસની ખેપ ખેડે છે. નાટકની પ્રવૃત્તિનો આરંભ ભલે ગુજરાતનાં શહેરો ઉપરાંત મુંબઈ, કલકત્તા વગેરે શહેરોમાં થયેલો પણ અનેક વ્યાપારી કારણોસર ધંધાદારી ધોરણે નાટક ચલાવવાની વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રસ્થાન તો શરૂઆતથી મુંબઈ જ રહેવા પામેલું. આજે પણ સ્થિતિ બદલાઈ નથી. પરિસ્થિતિની મર્યાદા પર બરાબર આંગળી મૂકતાં લેખક કહે છે કે રૂપાંતરોના જ આધારે સફળ થવા માગતા ગુજરાતી નાટ્યનિર્માતાઓએ મૌલિક ગુજરાતી નાટકોની ખેવના નહીં સેવી જેને પરિણામે આપણો કોઈ જ ગુજરાતી મૌલિક નાટ્યકાર રાષ્ટ્રીય સ્તરે જાણીતો ન થયો. વ્યાવસાયિક નાટ્યપ્રવૃત્તિ હોવાને કારણે નાટકોનું ટિકીટબારી પર ચાલવું એ અનિવાર્ય શરત હતી તેથી ગુજરાતી થિયેટર આધુનિક દિવાનખંડની ચાર દિવાલો વચ્ચે ભજવાતાં પરંપરાગત હાસ્યનાટકોમાં જ કેદ થઈ ગયું. મરાઠી અને બંગાળી રંગભૂમિની સમાંતરે ગુજરાતી રંગભૂમિની ચર્ચા કરતાં તેઓ એમ પણ કહે છે કે, પ્રેક્ષક તરીકે આપણે બહારની વસ્તુને હોંશથી બિરદાવીએ છીએ પણ આપણી પોતાની વસ્તુની ધરાર અવગણના કરીએ છીએ. ચિનુ મોદીનું 'ઢોલીડો', રમેશ પારેખનું 'સગપણ એક ઉખાણું', માધવ રામાનુજનું 'ગુરુગણિકા' વગેરેની કદર ન થઈ.

રાષ્ટ્રીય સ્તરનો રંગમંચ ગુજરાતમાં આકાર લઈ શકે તે માટે તેઓ દસ સૂચનો કરે છે. પ્રકરણને અંતે તેઓ બંગાળના પ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર રુદ્રપ્રસાદ સેનગુપ્તાના ભારતીય રંગભૂમિ પર ભારોભાર અસંતોષ વ્યક્ત કરતા ઉગ્ર ભાષણનો સંદર્ભ આપીને કહે છે, 'ભારત આખામાં ય જો થિયેટરની આ જ દશા હોય તો આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં જુદી કઈ રીતે હોય?' (પૃ૦ ૩૩)

કલા પ્રત્યે શુદ્ધ રસ અને સન્માન ધરાવનાર જ લખી શકે એવો લેખ છે, 'રંગભૂમિ: એક બદનામ ક્ષેત્ર'. રંગભૂમિને જીવનધ્યેય માનીને ચાલનાર લેખક રંગભૂમિનું ભણ્યા છે એ જાણ્યા પછી સાંભળનારના ચહેરા પર સ્મિત સાથે આંખમાં તુચ્છકારનો ભાવ તેમણે જોયો છે. આનાં કારણોની વિચારણા કરતાં તેમને જણાયું છે કે (૧) નાટક-સિનેમા સાથે સંકળાયેલા કલાકારો પ્રતિ નીચો ને હલકો

મત પ્રચલિત હતો. આજે આપણે જયશંકર 'સુંદરી' કે અમૃત જાની જેવા સ્ત્રીપાઠ ભજવનાર શ્રેષ્ઠ કલાકારોને યાદ કરીને મોટું ગૌરવ લઈએ છીએ પણ તે સમયે તેમની ખાસ પ્રતિષ્ઠા નહોતી. (૨) નાટક-સિનેમાના કલાકારોએ પોતાની બૂરી આદત અને શિથિલ ચારિત્ર્યથી આ ક્ષેત્રને બદનામ કર્યું. (૩) અવારનવાર ભજવાતાં રહેલાં અશ્લીલ અને દ્વિઅર્થી સંવાદોવાળાં હલકાં નાટકોને કારણે સમાજમાં રંગભૂમિનું અવમૂલ્યન થયું. (૪) સમાજમાં વ્યાપકપણે કલાત્મક કે હેતુલક્ષી નાટકોની માંગ જ નથી. ખુદ મહિલાદર્શકો જ પોતાના પર થઈ રહેલ મજાકો પર ખડખડાટ હસીને દાદ આપી રહી હોય તો આને કેવી વિડંબના ગણવી? (૫) લેખકે લખેલા નાટકને ખરો જન્મ દિગ્દર્શક અને નટો જ આપે છે તે હકીકત જાણવા-સ્વીકારવા છતાં ય નાટક ઉપરની સાહિત્યગોષ્ઠિઓમાં નાટકની ચર્ચા કેવળ સાહિત્યકારો દ્વારા જ થાય છે. (૬) નાટકના સાહિત્યસ્વરૂપને બીજા સાહિત્યસ્વરૂપોથી અળગું અને નીચું જોવામાં આવે છે. (૭) ઉચ્ચ અને પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોમાંથી બહુ ઓછા લોકો આ ક્ષેત્રે આવે છે અને મોટાભાગના ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા ન હોવાથી તેમનાં વાચન અને સ્વાધ્યાય મર્યાદિત હોય છે અને બહુ આસાનીથી જીવનની લપસણી બાજુઓ તરફ સરકી પડે છે. (૮) પ્રશંસા, પ્રસિદ્ધિ અને તાળીઓનો ગડગડાટ તેમ જ રોજરોજની વાહવાહી મનની સમતુલા જોખમાવે છે. (૯) સ્ત્રી-પુરુષ સાથે સાથે અવારનવાર ભૂમિકા કરતા હોવાથી સંબંધોમાં જોખમ ઊભું થઈ શકે છે.

આ પ્રકારે વાસ્તવિકતા બતાવ્યા પછી લેખક શેક્સપીયર દ્વારા સંવાદમાં મુકાયેલ અને આપણે ત્યાં અધ્યાત્મ દ્વારા શિખવાતી વાત મૂકતા કહે છે કે નાટકને જો રંગમંચ પરની લીલામાત્ર માનવામાં આવે અને પડદો પડતાં જ તે સમેટાઈ જાય છે એવા કર્તાભાવથી જો કલાકારો કામ કરે તો રંગભૂમિને જરૂર માન મળી શકશે.

ગુજરાતીમાં એકાંકીનું સ્વરૂપ ક્યાંથી આવ્યું, કેવી રીતે વિકસ્યું, ગુજરાતી દેશી નાટકો અને ભવાઈ સાથે એકાંકીનો સંબંધ, પશ્ચિમમાં મધ્યકાલીન યુરોપમાં પ્રચલિત મોરાલીટી, મિસ્ટરી અને મીરેકલ શ્રેણીમાં આવતાં ઉપરૂપકો સાથે તેનો સંબંધ, એકાંકીના આપણા લેખકો, એકાંકી ભજવવાની

સરળતા છતાં તેના ધંધાદારી પ્રયોગ માટેની મર્યાદા – એમ દરેક બાજુએથી ચર્ચા કરીને એકાંકી ઉપરના આ પ્રકરણમાં તેઓ કહે છે કે મરાઠી, હિંદી, બંગાળી, કન્નડ વગેરે ભાષાઓની તુલનામાં સૌથી વધારે સંખ્યામાં એકાંકી આપણી ગુજરાતી ભાષામાં લખાયાં છે. જો કે લખાયાં એટલાં ભજવાયાં નથી એ પણ એક હકીકત છે.

‘શ્રીકાંત શાહ : પ્રયોગશીલ નાટ્યકાર’ પ્રકરણ શરૂ થાય છે, શ્રીકાંત શાહના એક નાટકના ઓપનીંગથી. પ્રેક્ષકો, નાટ્યલેખકો અને સમીક્ષકોને ‘અસંબદ્ધ, બેહૂદાં, dark, gloomy, melancholic, depressing કે cynical અને morbid લાગતાં’ શ્રીકાંત શાહનાં નાટકોમાં અભિપ્રેત સંવેદના કેટલી બળકટ છે તેની વાત અહીં થઈ છે. વિશ્લેષક ભરત દવે પ્રેક્ષકોની નસ બરાબર પકડે છે. ‘કરુણતા અને કમનસીબી જુઓ કે જીવનનો અર્થ શોધવાની આપણને કોઈ કુરસદ નથી પણ નાટકનો અર્થ શોધવા આપણે ભારે તલપાપડ બની જઈએ છીએ.’ (પૃ. ૮૩) પરંપરાથી ઉફરા ચાલતા નાટકને માણવાની ગરજ આપણને હોવી જોઈએ અને તે માટે આપણે સજ્જતા કેળવવી પડે.

‘અભિનયકલા : મહાન નટોની દૃષ્ટિએ’ પ્રકરણ કોઈપણ અભિનેતાએ પ્રેક્ષકો તરીકે સૌ કોઈએ આત્મસાત્ કરવા જેવું છે. સમજદારી એ અભિનેતાનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે અને તે મોટેભાગે કુદરતી હોય છે. ‘સ્પર્શ’ ફિલ્મમાં નસિરુદ્દીન શાહ કે ‘સારાંશ’માં અનુપમ ખેરના અભિનયથી આપણે આનંદથી ગદગદિત થઈ જઈએ છીએ કારણ કે આ અભિનેતાઓ પાસે પાત્રની ધરી (axis) સમજી લેવાની કુશળતા હતી. વૈશ્વિક સ્તરની અભિનયની બે થિયરી – સ્ટાનિસ્લાવ્સ્કીની મેથડ અને બર્ટોલ્ટ બ્રેખ્ટનો એપિક્શૈલીનો અભિનય-ની વાત તથા બ્રિટીશ નટ લોરેન્સ ઓલિવરે ગણાવેલાં ઉત્તમ નટનાં લક્ષણો વાંચવાથી સમજ વિસ્તૃત બને છે.

નવલકથાકાર તરીકે જાણીતા મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’નાં નાટકોની મંચનક્ષમતા, તેમનો ઇતિહાસપ્રેમ, ઘટનાઓ અને પાત્રોમાં ગાંધીયુગના આદર્શોનું પ્રતિબિંબ, મૂલ્યસંઘર્ષ પછી અંતર્ભૂત સારપમાં શ્રદ્ધા, સીધાસાદા સંવાદોમાં ભાવાત્મક ઊંડાણ અને વૈચારિક ઊંચાઈ વગેરે તત્ત્વો દિગ્દર્શક અને નટોની કાબેલિયતને સિદ્ધ કરવા

પ્રોત્સાહક બની રહે છે. નાટ્યલેખક તરીકે દર્શકની વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓને તેઓ બરાબર ચીંધી આપે છે અને તેમની સાથેના અનુભવો પણ વહેંચે છે. ભરત દવેની ગુણગ્રાહિતા અહીં દેખાય છે જ્યારે તેઓ કહે છે ‘દર્શકનાં આ નાટકોએ સારું બૌદ્ધિક અને નૈતિક ઘડતર કરવામાં અદ્ભુત ફાળો આપ્યો છે, ખાસ તો દર્શકે મને જગત આખાના ઇતિહાસમાં ઊંડાણથી રસ લેતો કર્યો જેને પગલે હું કેટલાં બધાં પુસ્તકો વાંચવા પ્રેરાયો.’ (પૃ. ૧૨૬)

ધર્મવીર ભારતીના ‘અંધાયુગ’ નાટકની લેખનસમયની પ્રાસંગિકતાના વિશ્લેષણ સાથે લેખક અંતે સચોટ તારણ આપે છે, ‘કૃષ્ણ કે ગાંધી – કોઈના જ ઉન્નત વિચાર કે આદર્શ ક્યારેય ખોટા કે વ્યર્થ સાબિત નથી થતા. આપણે માનવજાત જ તેને જીવનમાં ચરિતાર્થ કરવામાં ઊણા ઊતરીએ છીએ. પરિણામે આજની વિષમ પરિસ્થિતિમાં સત્ય અને પ્રામાણિકતા પોતાની અસલી ધાર ગુમાવી બેઠાં હોય તેવું લાગે છે!’ (પૃ. ૧૬૩)

‘રંગવિમર્શ’નાં પ્રથમ આઠ પ્રકરણોમાં મહદ્અંશે ગુજરાતી અને બીજા પ્રાદેશિક ભાષાનાં નાટકો વિશે વાત થઈ છે, પરંતુ નવમા, દસમા અને અગિયારમા પ્રકરણમાં તેઓ પાશ્ચાત્ય નાટ્યકારોની વાત કરીને વાચકને વિચ્છના સાંપ્રત પ્રવાહો સુધી લઈ જાય છે. ઈબ્સનનાં ઘણાં નાટકોનાં ગુજરાતી ભાષાંતર-રૂપાંતર થયાં છે જેમાંનાં મોટાભાગનાં જશવંત ઠાકરે ભજવ્યાં છે. તે નાટકોના રૂપાંતરકારોની યાદી આપીને તેઓ ‘ડોલ્સ હાઉસ’ની વિગતે વાત કરે છે. ‘ચેખોવ : મારો ગમતો સર્જક’માં ચેખોવની સમગ્ર સાહિત્યસૃષ્ટિ અને તેનું ન ખૂટે તેવું સર્જક વ્યક્તિત્વ આપણી સમક્ષ ઊભાં કરે છે. માણસની, માણસપણાની, માણસની ભીતર ઢબૂરાઈ રહેલી અંગત લાગણીઓની, નાનીઅમથી આશાઓ કે એષણાઓની, પોતપોતાના સલામત અસ્તિત્વના સંઘર્ષની વાત કરતાં ચેખોવનાં પાત્રો ભજવતી વખતે પોતાની આસપાસના સાધારણ માનવબંધુઓ જોડે સ્નેહના તાંતણે ચેખોવની જેમ બંધાવું પડે એવો સૂર અહીં પ્રગટ્યો છે.

૨૦૦૫ના વર્ષનું સાહિત્ય માટેનું નોબેલ પારિતોષિક જે કવિ-નાટ્યલેખકને મળ્યું તે હેરોલ્ડ પિન્ટરનાં મનોગત વલણોની, તેમની ડાબેરી વિચારધારાને ધાર કાઢતાં રાજકીય

અને સામાજિક પરિબળો અને તેમની કલમની ખુદ્દારીની વાત બહુ નાની ઉંમરથી ઉજ્જવળ પ્રખર કારકિર્દી અને એક પછી એક લખાતી ગયેલી કૃતિઓના હવાલા સાથે અહીં થઈ છે.

રંગભૂમિ સાથેનો અતૂટ નાતો, સ્વબળો અને સ્વપ્રયત્ને કેળવાતું ગયેલું માનસ, તંતોતંત નિષ્ઠા, ગાઢ વાચન અને તેનોન વિનિયોગ અને આ તમામને કારણે ભાષાની પકડ અને પ્રવાહિતા ‘રંગવિમર્શ’ના વાચનનો પરિતોષ આપે છે. □

પંડિતયુગનું અનુવાદ-સાહિત્ય
- નીલા પ્રવીણ ત્રિવેદી
પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૩, ૩૫૫, પૃ.૨૩૧ રૂ. ૨૦૦
વિશે
કિશોર વ્યાસ

પંડિતયુગના અનુવાદકાર્યની ઝાંખી

આજે આપણે ત્યાં કોઈપણ અનુસ્નાતક થયેલા વિદ્યાર્થીને પૂછો તો એ શોધનિબંધ કરતો દેખાશે. સંશોધનની આવી પડેલી અનિવાર્ય સ્થિતિને લીધે ઢગલાબંધ શોધનિબંધો તૈયાર થતા હોવા છતાં ને એમાં પુનરાવર્તનો થતાં હોવા છતાં પદવીકેન્દ્રી સંશોધનો સામેની આપણી ફરિયાદો જૈસે થે ની સ્થિતિમાં જ પ્રવર્તે છે. ઉચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ આવાં સંશોધનોને પોતાની વેબસાઈટ પર મૂકવા, દર્શાવવાનો આગ્રહ પ્રગટ કર્યા કરે છે કે જેથી ઉઠાંતરીના, નકલના ને સતત પુનરાવર્તનોના પ્રશ્નોને ટાળી શકાય અને નવા વિષયો તરફ અધ્યાપકોનું ધ્યાન દોરી શકાય. આ સંશોધનોમાંથી કોઈ લખાણો જો સામયિકોમાં પ્રકાશિત થયાં હોય; સમગ્ર સંશોધન જો પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત થયું હોય તો એના સત્ત્વ અને તત્ત્વની આપણને જાણ થઈ શકે પરંતુ આવું કંઈ બનતું નથી એનું આશ્ચર્ય થાય. એક બાજુએ આપણા સામયિકો ઉત્તમ અભ્યાસલેખોની ખેંચ દર્શાવતાં હોય છે ને સામેની બાજુએ એટલા સંશોધનો પાર પડતાં હોય છે તો એ સંશોધનો બહાર લાવવાની ને જિજ્ઞાસુવર્ગ

સુધી પહોંચાડવાની શું જરૂર નથી? પ્રકાશકોએ પણ વિવેચનનાં પુસ્તકો કરવા બાજુએથી મોં વાળી લીધું છે પરિણામે નવાં ઉત્તમ વિવેચન પણ આપણા હાથ સુધી પહોંચતાં નથી. ખરેખર તો વિદ્યાસંસ્થાઓએ જે-તે વિષયના વિદ્વાનોના જૂથ દ્વારા યોગ્ય જણાતાં સંશોધનોની ઝીણવટભરી તપાસ કરાવીને એવી સમીક્ષામાં પાર ઊતરેલા સંશોધનને પોતાના સામયિકમાં તેમ પોતાની પ્રકાશનસંસ્થા દ્વારા પ્રકાશિત કરવાની ને વિદ્યાર્થીઓને વાજબી દામે એ સંશોધનો હાથવગાં કરવાની જવાબદારી અદા કરવી જોઈએ કે જેથી યોગ્ય વાત યોગ્ય લોકો સુધી પહોંચી શકે. સંશોધકે કરેલો પુરુષાર્થ સંદર્ભોના ઓરડામાં ગુંગળાતો ન રહે. નામ બડે ઔર દર્શન ખોટે જેવાં કામોને ખૂણે ધકેલીએ એ યોગ્ય પણ સજ્જતાથી તૈયાર થયેલાં સંશોધનો ભારે ઉકળાટમાં હવાની શીતળ લહેરખી સરખાં બનતાં હોય છે.

નીલા પ્રવીણ ત્રિવેદીએ અનુપારંગત (એમ. ફિલ.) કક્ષાએ ગુજરાતી અનુવાદ સાહિત્યનું સર્વેક્ષણ હાથ ધરીને ‘પંડિતયુગનું અનુવાદ સાહિત્ય’ એવું જે પુસ્તક આપ્યું છે એ ગડગડ થતાં જંગી ઢોલની વચ્ચે ઝીણી વાત કરનારું છે ને એથી એનું મૂલ્ય છે. ઉષા ઉપાધ્યાય અને અશોક પટેલ સંપાદિત ‘ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની ગુજરાતી શોધનિબંધ (૧૯૭૧ થી ૨૦૧૨) સંદર્ભ સૂચિ’ (ફ્લેમિંગો પ્રકાશન, ૨૦૧૩) જોતાં જણાય છે કે ચંદ્રકાન્ત શેઠના માર્ગદર્શનમાં સુધારકયુગના અનુવાદ સાહિત્ય વિશે નટવરલાલ રાવળે સંશોધન કર્યું છે. ગાંધીયુગના અનુવાદ સાહિત્ય વિશે સમાજ એસ. ઠાકોરે અને અનુગાંધીયુગના અનુવાદ સાહિત્ય વિશે જયંતીભાઈ ચૌધરીએ સંશોધન કર્યું છે. આમ, અનુવાદપ્રવૃત્તિની સળંગ સમીક્ષાની સાંકળ અહીં બની છે પરંતુ આપણા અભ્યાસની એક નિશ્ચિત પરિપાટીને લીધે પ્રત્યેક શોધનિબંધની ભાતમાં અનુવાદકોની કામગીરી સિવાયનો લેશમાત્ર તફાવત નથી! અગાઉના સમયગાળામાં થયેલી અનુવાદપ્રવૃત્તિની નોંધ, અનુવાદની વિભાવના, અનુવાદકાર્યનું મહત્ત્વ અને જે-તે યુગમાં અનુવાદપ્રવૃત્તિની વિશેષતા દર્શાવતા આ શોધનિબંધોમાંથી નીલાબહેનનો જ શોધનિબંધ પુસ્તકરૂપે પ્રાપ્ત થયો છે એથી એને સદ્ભાગી ગ્રંથ ઘટાવી એની વાત કરીશું.

અહીં ભૂમિકા જેવા પ્રકરણમાં પ્રત્યેક પ્રકરણનો સાર રજૂ કરેલો છે જે ગતાનુગતિક છે. અભ્યાસના ભાગરૂપ થતાં આવાં પ્રકરણોને અહીં ગાળીચાળી નાખવાં ઘટે. અનુવાદપ્રવૃત્તિના ઉદ્ભવ અને વિકાસ અંગેના પ્રકરણમાં અનુવાદની વિભાવના જેવા મુદ્દાઓને અભ્યાસના ભાગરૂપ અહીં મુકાયા છે ને એથી પુનરાવર્તનનો દોષ વહોર્યો છે. સંશોધકે યુરોપની દૃષ્ટિએ આપણી અનુવાદપ્રવૃત્તિને પાંખી કહી છે. પશ્ચિમમાં યાંત્રિક અનુવાદો કેટલાયે સમયથી આરંભાઈ ગયા છે જ્યારે આપણી પાસે તો હજુ પૂરતા પ્રમાણમાં અનુવાદનાં ઓજારો પણ નથી. કોશ સાહિત્યમાં પણ અનુવાદ વિશે સૂક્ષ્મતાથી વિચારવાની અનિવાર્યતા છે. આપણે ત્યાં જે અનુવાદશિક્ષણની વ્યવસ્થા છે તેને સંશોધકે પ્રાથમિક કક્ષાની ગણાવી છે. આવાં નિરીક્ષણોથી સંશોધનના દીવામાં તેલ પુરાતું રહે છે. બાકી ભૂમિકારૂપ પ્રકરણમાં ગુજરાતી અનુવાદપ્રવૃત્તિની ઝાંખી રૂપરેખા જ મળી શકે એ સ્વાભાવિક છે.

‘પંડિતયુગીન અનુવાદપ્રવૃત્તિની વિશિષ્ટતા અને મર્યાદા’ પ્રકરણમાં અનુવાદકોની દૃષ્ટિ વિધિવિધ પ્રકારના જે સાહિત્યઅનુવાદ કરવા તરફ વળી એની ભરચક યાદી મળે છે. આ શોધનિબંધ એ રીતે એક પ્રકારનો વિગતલક્ષી, દસ્તાવેજ અભ્યાસ છે.

આવી એક જ વિષયસામગ્રીની રજૂઆત કરવી એ આ શોધનિબંધનું લક્ષ્ય છે. સંશોધક અહીં પારસી સ્ત્રીઅનુવાદકોની યાદી આપે છે તેમ ભાષાવાર થયેલા અનુવાદોની વાત પણ વણાતી જાય છે. પારસી અનુવાદકોનું એક લક્ષ્ય ઠણ અને રમૂજ ઉપસાવવાનું હોવાને કારણે અનુવાદોમાં એ પારસી ઢબને અનુસરવાના અઘટિત વલણની તેઓ નોંધ લે છે ને એમાં ચારુતા જળવાતી નથી એવો નિષ્કર્ષ તારવે છે. અનુવાદો, સારાનુવાદ, ભાવાનુવાદ, રૂપાંતર જેવા શબ્દપ્રયોગોની યથાર્થતા પણ એમણે તપાસી છે. પંડિતયુગમાં ૨૫ કૃતિઓ એવી છે કે જેના એક કરતાં વધુ અનુવાદો થયા હોય. આવી કૃતિઓમાં અનુવાદ વિશેનો અનુવાદકનો કોઈ નોખો વિચાર હોય તો એ સંશોધક ટાંકે છે. જેમકે ‘અમરુશતક’ના અનુવાદક કેશવ હં ધ્રુવે પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરતાં નોંધ્યું છે કે : ‘મૂળની ખૂબી અનુવાદમાં પૂરેપૂરી ઉતારી ન શકાય. જે કાંઈ પ્રયોજ્યું છે

તેની પ્રસ્તાવના પુનરુક્તિ સમાન છે'. હવે સંશોધક તો આવાં વિધાન મૂકીને આગળ ચાલ્યા જાય છે કેમકે એમણે તો પ્રયોજનમાં જ સ્પષ્ટ કહી દીધું છે કે આ શોધનિબંધમાં તો અનુવાદકોની ખૂબી-ખામીઓનું ઝીણવટથી અવલોકન કરવાનો કોઈ ઇરાદો નથી, વિગતો આપવાનો જ છે. એથી આવાં વિધાનો એકાકી ને કૃતિ પૂરતાં જ મર્યાદિત બની રહે છે. ખરેખર તો અનુવાદ કરતી વેળાએ આવેલા પડકારો, વગેરે જેવી વિગતો આપણને વિશેષ ઉપયોગી બની રહે. એ જ રીતે 'પંડિતયુગની અનુવાદપ્રવૃત્તિની સમસ્યાઓ'માં આગળનાં પ્રકરણોમાં પ્રગટ વિચારોનાં પુનરાવર્તનો પણ સંશોધક દૂર કરી શક્યાં નથી. જો કે એમાં જે સમસ્યાઓનું એમણે નિરૂપણ કર્યું છે એ રસ પડે એવું છે. પંડિતયુગની આ અનુવાદપ્રવૃત્તિને કારણે પશ્ચાદ્વર્તી સાહિત્યમાં ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળા અનુવાદો સાંપડવા લાગ્યા. કેવળ ગદ્યને બદલે પદ્યના અનુવાદ તરફ પણ વળાયું, વગેરે. પંડિત યુગ પછી આરંભાયેલી સાહિત્યસંસ્થાઓએ એક મહત્ત્વની પ્રવૃત્તિ લેખે અનુવાદનો પુરસ્કાર કર્યો છે.

સુધારકયુગના મુકાબલે આ યુગનું અનુવાદકાર્ય કેવું તો વિશેષ બની આવ્યું છે એનો આલેખ અહીં રજૂ થયો છે. અગાઉના સમયગાળા કરતાં આ યુગના અનુવાદમાં તેઓ સતર્કતા, સજાગતા જુએ છે. ગંભીરતા, ચોકસાઈ, શાસ્ત્રીયતા જેવાં વલણોને લીધે અનુવાદનું ક્ષેત્ર વિકસતું ચાલ્યું એમ સંશોધકનું કહેવું છે. આના દષ્ટાંતરૂપ આપેલું પાંચમું પ્રકરણ પંડિતયુગના અનુવાદસાહિત્યની વિવરણાત્મક સૂચિનું છે. સંશોધનનું ખરું વિત્ત અહીંથી જ પ્રકાશિત થતું આવે છે.

ક્યાંક વળી રસિક વિગતો પણ સાંપડી આવે છે જેમ કે 'સંસાર' નામની એક અંગ્રેજી વારતાના તરજુમાના દીબાચામાં પારસી અનુવાદક નોંધે છે કે : 'ખરેખર તો આ વારતાની ત્રીજી આવૃત્તિ છે. પ્રથમ 'ફુરસદ'માં ચાલીસેક વરસો પર કટકે કટકે છપાયા પછી પુસ્તકરૂપે પરવરતાવી છે.' (પૃ. ૭૨) 'રૂપનગરની રાજકુંવરી' જેવા મરાઠી પુસ્તકનો અનુવાદ કરતાં કરતાં આ ગાળાના સૌથી ઉત્સાહી અનુવાદક નારાયણ હેમચંદ્રનું અવસાન થયું, તેમના મિત્રે કરેલી ભલામણ પ્રમાણે અમૃતરાય અલ્યાજી બક્ષીએ આ અનુવાદ પૂરો કરીને છપાવ્યો છે! વિવરણ વિના

આવી વિગતો પ્રાપ્ત થઈ શકત નહીં.

ખંડ-૨માં સંશોધકે જે પુસ્તકો તપાસ્યાં છે તે અનુવાદ અને રૂપાંતર પુસ્તકોની સૂચિ, અનુવાદકોની સૂચિ અને તેમના દ્વારા અનૂદિત અને રૂપાંતર પામેલા પુસ્તકોની સંખ્યા આપવામાં આવી છે. કુલ ૪૦૮ જેટલા અનુવાદો પંડિતયુગમાં પ્રાપ્ત થયા. રૂપાંતરો તો જુદાં. આ અનુવાદો આપનારા અનુવાદકોની સંખ્યા હતી ૨૩૫. એમાં કેશવ લાલ હ. ધ્રુવ જેવા અનુવાદકે તો અનુવાદની સાથે સંશોધકની ભૂમિકા પણ ભજવેલી. સજ્જ અનુવાદકોએ એ રીતે કૃતિઓના સંમાર્જનની કામગીરી પણ હાથમાં લીધેલી.

વળી, એક ગ્રેજ્યુએટ, કર્મચોગી, સેવાનંદ, માવીસ એવાં ઢંકાયેલાં નામોને પ્રગટ કરવા સંશોધકને કોઈ રસ્તો નહિ મળ્યો હોય? અનૂદિત પુસ્તકોની ભાષાવાર વર્ગીકૃત સૂચિ કઈ ભાષા પરત્વે અનુવાદકોનો ઝોક છે એ દર્શાવે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ સંસ્કૃત કૃતિઓ વિશેષ છે એમ બંગાળી કૃતિઓની પણ બહુલતા છે. અંગ્રેજી ભાષામાંથી અનૂદિત કૃતિઓની સંખ્યા પણ ૧૫૬ જેટલી છે એ ભાષાનો પ્રભાવ ચીંધે છે. આવૃત્તિસંખ્યા, અનુવાદ પામેલી મૂળ કૃતિઓનાં ઉપલબ્ધ નામો, અનૂદિત પુસ્તકોની વર્ષવાર સંખ્યા, એકાધિક અનુવાદ પામેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા – એવી વિવિધ સૂચિઓ સંશોધકનાં પરિશ્રમ અને સંશોધન-નિષ્ઠાની ઘોતક છે. પંડિતયુગના અનુવાદકાર્યના સર્વગ્રાહી અભ્યાસ માટે સંશોધકે સંદર્ભ પુસ્તકોની જે યાદી રજૂ કરી છે એમાં હું પોતે, કાન્ત અને કલાપીની પત્રધારાઓ, નરસિંહરાવ દિવેટિયાની રોજનીશી, મણિલાલનું આત્મચરિત્ર તેમજ પંડિતયુગનું પુનર્મૂલ્યાંકન જેવાં પુસ્તકોની નોંધ નથી એની નવાઈ લાગે છે. પંડિતયુગનાં જ્ઞાનસુધા, વસંત, સમાલોચક જેવાં સામયિકોની ફાઈલ સુધી જો સંશોધક ગયાં છે તો એમણે પ્રિયંવદા અને સુદર્શનની ફાઈલો પણ તપાસવી જોઈતી હતી. અભ્યાસનાં તારણોને વધુ નક્કર બનાવવા આ જરૂરી ગણાય.

સમગ્ર રીતે જોતા આ પુસ્તક દસ્તાવેજી વિગતોને જેમ મૂકી આપે છે તેમ પંડિતયુગના એક મહત્ત્વના કોણને રજૂ કરી રહે છે. સંશોધકની સાફસૂથરી ભાષા, વિષયની એકલક્ષિતા અને સામગ્રીના વૈવિધ્યને કારણે આ પુસ્તક ધ્યાનાર્હ બને છે. □

સીતાજીની કાંચળી : કૃષ્ણાબાઈ



રામાયણ કથાનકની લાક્ષણિક મધ્યકાલીન કાવ્યમુદ્રા

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

મારા કાવ્યસંગ્રહ 'અવાગમન'(૧૯૮૯) અંતર્ગત 'રામલીલા' રચનામાં મારીચ મૃગ રૂપે આવતાં રામ સીતાને કહે છે કે 'આવા મૃગની કોને સ્પૃહા ન હોય/વેદેહી, હું આ મૃગને લઈ આવું છું./ એ આપણું રંજન કરશે' ત્યારે સીતા એક ડગલું આગળ આવી બે હાથે રામને અટકાવે છે. કહે છે 'હે મહાબાહુ મને એની જરાયે સ્પૃહા નથી' આથી પછી 'રામ દોડ્યા નહીં, લક્ષ્મણે રેખા આંકી નહીં, રાવણે વેશ બદલ્યો નહીં, રામલીલા થતી અટકી ગઈ.' આ રચના સૂચવે છે કે 'સીતાજીની કાંચળી'નો પ્રસંગ 'રામાયણ' મૂલાધાર પ્રસંગ છે. મધ્યકાળમાં આ પ્રસંગને લઈને કૃષ્ણાબાઈએ લખેલી 'સીતાજીની કાંચળી' રચના જાણીતી છે.

એના પહેલા સગડ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈના 'ગુજરાતી કાવ્યદોહન'(૧૯૬૧) સંપાદનમાં મળે છે. અલબત્ત આ સંપાદનમાં 'સીતાજીની કાંચળી'ને 'કવિના નામ વિનાની કવિતા' શીર્ષક હેઠળ અનેક અન્ય રચનાઓ ભેગી સમાવવામાં આવી છે. આ પછી ૧૯૬૪માં બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૭૬માં સાતમી આવૃત્તિ અને ૧૯૮૬માં મહીપતરામ નીલકંઠ દ્વારા એની સંશોધિત પહેલી આવૃત્તિ બહાર પડે છે ત્યાં સુધી 'કવિના નામ વિનાની કવિતા' શીર્ષક હેઠળ

જ આ રચના છપાતી રહી છે. આ રચના કૃષ્ણાબાઈની એવું પહેલીવાર ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈએ દર્શાવ્યું છે. ઇચ્છારામે 'બૃહત્ કાવ્યદોહન' ગ્રંથ-૧ની પ્રથમ આવૃત્તિમાં 'ગુજરાતી કવિતા'નો આમુખ જોડ્યો છે, એમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે : કવિ દલપતરામે 'કવિના નામ વિનાની કવિતા'ના મથાળા નીચે 'સીતાજીની કાંચળી' મૂકી છે, પણ વડનગરમાંથી હાથ આવેલી એક પ્રત પરથી કોઈ કૃષ્ણાબાઈ નામની નાગરણની એ કવિતા જણાય છે. કવિ દલપતરામમાં કેટલીક ટૂંકો ઓછી છે. આ નાગરણનું નામ લગન-અવસરનાં ગીતોમાં ઘણું જોવામાં આવે છે. તેની કવિતાના છેલ્લા ભાગ પરથી માલૂમ પડે છે કે બીજી પણ તેણે કેટલીક કવિતાઓ રચેલી છે.'

ઇચ્છારામે સૂચવ્યું છે તેમ દલપતરામના સંપાદનમાં આ રચનાની કેટલીક ટૂંકો ઓછી છે - ખાસ તો દલપતરામના સંપાદનમાં પ્રકાશિત આ રચના એકદમ એકાએક પ્રારંભ દર્શાવે છે. જેમકે

પંચવટીમાં સરોવર પાસે રમતાં સીતા શ્રીરામ રે
કનકતણ્ણો કુરંગ રાવણનો આવ્યો તેણે ઠામ;

હો રમતાં રઠ લાગી રાણીને.

સોનાના શુંગ ને ત્વચા કનકની નાભિ કસ્તૂરી બેહેકે રે
ડમરી ચરતાં દીઠો જાનકીએ નાચે નૌતમ લહેકે

હો રમતાં રઢ લાગી રાણીને.

અહીં પ્રારંભમાં જ ‘કનકતણો કુરંગ રાવણનો’ એમ છળને પ્રગટ કરી દેતાં કૌતુક શમી જાય છે, જ્યારે ઇચ્છારામે પ્રત્ત પરથી પ્રમાણ સાથે ઉતારેલો આરંભ મધ્યકાળની રીતિની પૂરી ધાટી દર્શાવે છે. ‘કનક તણો કુરંગ રાવણનો’ ને બદલે અહીં ‘કનક તણો કુરંગ દીઠો એક આવ્યો તેણે ઠામ’ કુતૂહલ જન્માવે છે :

શ્રી રામજી કેરે ચરણ નમીને, સીતા કાંચળી પ્રીતે રે

શ્રી રામ લક્ષ્મણનું વંદન કરીને ગાવું છું નૌતમ

હો રમતાં રઢ લાગી રાણીને.

દશરથ સૂતે આજ્ઞા પાળી, ઘર તજી ચાલ્યા વંન રે;

લક્ષ્મણ બંધવ જોડે લીધો, સ્નેહ ગાવું ધંન ધંન

હો રમતાં

પંચવટીમાં નિવાસ કરીને, આનંદ બહુ ઉપજાવે રે

દિન પ્રત્યે ચોપટ બહુ ખેલે જાનકીને મન ભાવે

હો રમતાં

પર્ણકુટીમાં સરોવર પાસે જ્યાં ખેલે સીતારામ રે

કનક તણો કુરંગ દીઠો એક આવો તેણે ઠામ - હો રમતાં

અહીં કવિની તાદૃશ્યચિત્રાંકન શૈલીનો પરિચય પણ તરત જ થાય છે. એમાં સીતાને મોહ પમાડે એવું મૃગનું રૂપ પ્રત્યક્ષ થઈ શક્યું છે:

સોનાના શીંગ ને ત્વચા કનકની, નાભિયે કસ્તૂરી બેહેકે રે
ડમરો ચરતાં દીઠો જાનકીએ નાચે નૌતમ લહેકે -હો રમતાં

પરંતુ આ રચનાનું કલેવર મુખ્યત્વે તો સંવાદોથી બંધાયેલું છે. સીતાનો રામ સાથે, સીતાનો લક્ષ્મણ સાથે અને સીતાનો રાવણ સાથે થતો સંવાદ આ રચનાને બાંધે છે. આ રચનાના પ્રારંભના કથાસંક્ષેપથી અને અંતમાં આવતા કથાસંક્ષેપથી તેમજ વચ્ચેવચ્ચે આવતા કથનથી એક આકાર ઊભો થયો છે. વળી ત્રણે સંવાદોના દોરમાં સામ્ય છે. સીતા-રામના સંવાદમાં સીતા સુવર્ણમૃગ મેળવવા દલીલોથી રામને પ્રેરે છે, સીતા-લક્ષ્મણના સંવાદોમાં સીતા દલીલોથી રામને સહાય કરવા લક્ષ્મણને પ્રેરે છે અને સીતા-રાવણના સંવાદોમાં રાવણ કપટવેશે સીતાનો વિશ્વાસ મેળવીને સીતાને ભિક્ષા આપવામાં પ્રેરે છે. અહીં સીતા-રામ અને સીતા-લક્ષ્મણના સંવાદોમાં યુક્તિપૂર્વકના

વાદ-પ્રતિવાદના વળ જો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, તો પ્રારંભના અને અંતના કથાસંક્ષેપોમાં રહેલું ઝડપી સંપાદન (quick editing) પણ ધ્યાન ખેંચે છે. રચનાનો આદિઅંત બાંધતી ‘હો રમતાં રઢ લાગી રાણીને’ જેવી નાદમૂલક ધ્રુવપંક્તિનું કાવ્યમૂલ્ય પણ ઓછું નથી. અલબત્ત, અહીં પૌરાણિક પાત્રો મધ્યકાલીન માનસ લઈ મધ્યકાલીન ભાષાશૈલીરીતિએ રૂપાન્તરિત થાય એ સ્વાભાવિક છે.

વળી તત્કાલીન લોકમાનસ અને સ્ત્રીમાનસનો પણ એમાં વિશેષ પ્રવેશ થયો છે. પ્રારંભમાં કથાસંક્ષેપથી મૃગને દાખલ કર્યા પછી શરૂ થતા સીતા-રામના સંવાદમાં એક બાજુ સીતાના નિર્ધાર અને બીજી બાજુ રામના પ્રતિકાર સાથે આગળ વધતી તર્કસાંકળી રચનાત્મક બની છે. સીતાને સ્વર્ણમૃગની કાંચળી જોઈએ છે પણ મૃગ સુવર્ણનો ન હોઈ શકે તેથી રામ એને ‘કારમો’ કહી ઓળખાવે છે. સીતા પ્રત્યક્ષ પરખ કરવા રામને સૂચવે છે. સામે રામની દલીલ એ છે કે જો એ સાચો નીકળે તો સ્વાર્થ માટે પશુનો પ્રાણ લીધાનું થાય. તો સીતા રામને એમની વિદ્યા ચકાસવા કહે છે. રામ કહે છે કે વિદ્યા ચકાસવાનાં બીજાં ઘણાં કામ છે, તો સીતા રામને ક્ષત્રિયનો મૃગયા ધર્મ યાદ અપાવે છે. રામ સ્પષ્ટ છે કે મૃગયા માટે વનમાં નથી આવ્યાં. તો સીતાનો પ્રશ્ન છે કે ધનુષબાણ કેમ ઝાલેલાં છે. રામનો ઉત્તર એ છે કે ધનુષબાણ તો રંજાડતા કોઈ બળિયાના પ્રાણ લેવા માટે છે. સ્વાભાવિક રીતે સીતા શૂર્ણજાખનો દાખલો આપી દલીલ કરે છે કે તો અબળાનાં કર્ણ-નાક છેદવાનું કારણ શું છે, રામનો ઉત્તર જુઓ :

શૂર્ણજાખા કહે મુજને પરણો તો મારે મન નવ ભાવે રે
એક થકી અમે વાજ આવ્યા તો બીજીને કોણ લાવે.

હો રમતાં

વાદવિવાદ વચ્ચે રામનો આ હળવો નર્મમર્મ મધ્યકાલીન માનસને છતું કરવા છતાં રાહતરૂપ છે. સીતા, આની સામે કાયર ન થવાનું કહી દંઢપણે ‘નારી માગે તે આલવામાં’ સંસારનો લહાવો છે એવો ઉચ્ચાર કરે છે. આ ટાણે રામ સીતાને વનમાં આવી સતીનો ધર્મ ન ચૂકવા સમજાવે છે. સીતા કોઈપણ વાતે ન માનીને. પત્નીહકથી કહે છે કે એવો કમખો મેં પહેર્યો નથી. અહીં રામ પતિસહજ ઉમળકો દર્શાવે છે :

એથી રૂડો કમખો શીવડાવું, સોનાના તાર નખાવું રે
વારુ ફૂલ ઉપર તેલ ફરતી વચ્ચે મોતી ટંકાવું - હો રમતાં
આ પછી સંવાદમાં સીતામુખે માર્મિક પંક્તિ મુકાયલી
છે:

નિપજાવી જે વસ્તુ નીપજે, તેમાં તે શી વડાઈ રે
અજાનીપજી ને અમુલક જેની જગમાં દિસે જુગતાઈ

હો રમતાં

સીતાની આ મર્મોક્તિથી છેદાવેલા રામનો સમજાવટનો
સૂર હવે આછી ખીજના સૂરમાં પલટાય છે. કહે છે :
'એવા સ્વાદ હતા તો સાથે શીદ આવ્યાં છો!' ખીજને
સમજી ગયેલી સીતાની અનુનયની અત્યુક્તિ જુઓ :

પતિવ્રત મારું વ્રત પાળવું, પ્રિય વિના કેમ રહેવાય રે
એક ઘડી નવ દેખું તો, બ્રહ્માંડ વહીને જાય - હો રમતાં

રામ હવે ઠંડા પડી કહે છે કે 'પતિવ્રતા હોય તો
ધીરજ રાખે' હવે સીતા તરફથી લાડ-સંવનન શરૂ થાય છે
- કહે છે : થોડું કામ ને આગસ કરવું, હજી નથી ગયો
આઘો' રામ હજી માનતા નથી. થોડા સુખને વાસ્તે વ્યાજ
વધારતાં કશુંક સમૂળમાં જાય એ એમને સ્વીકાર્ય નથી. તો
સીતા 'ઉદમ ક્યારે ય નિષ્ફળ ન જવાની દુહાઈ દે છે.'

યમત્કૃત દષ્ટાંતભર્યો રામનો ઉત્તર જુઓ :

ઓછું હોય તે ઉદમ માંડે, આપણે સર્વે સુખ રે
જળકાંઠે રહીને જે કૂવો ખોદે તે મૂરખ - હો રમતાં

સીતાનો પ્રતિકાર પણ ઓછો કવિતાભર્યો નથી. કહે
છે :

સરિતાનાં જળ હોય ભારે ને કૂપનાં ઉત્તમ કારી રે
મહા જોગીયે મૃગત્વયા શ્રહી જો દીડી કાંઈ સારી હો રમતાં

રામ આની સામે ભાગ્યની વાત કરે છે, તો સીતા
સ્પષ્ટ કહી દે છે કે આવી કંચૂકી નથી તેથી જ મન મોહું
છે. રામ સ્વાભાવિક રીતે જ અહીં મોહ ન કરવાનું સૂચવે
છે અને ત્યારે સીતા પૂરા જીવનરસથી ભરીભરી પંક્તિઓ
ઉચ્ચારે છે :

સીતા કહે શા માટે ન કરીએ સ્વાદ નવો નવો લેવો રે
જોબનનો લાવો જુગજીવન દિવસ ચારનો મેવો -હો રમતાં

હવે રામના અવાજમાં સહેજ કઠોરતા પ્રવેશે છે. કહે
છે કે રાજ્યની રિદ્ધિ તજીને અહીં વનમાં ભમવા આવ્યાં
છીએ. પણ સીતા નિરાશાવાદી નથી. રામની શક્તિને
જાણતી હોય તેમ રામની ઉપરવટ જઈ કહે છે : 'દુઃખના

દિવસ કાલે વહી જાશે વહાણે પામશો રાજ્ય રે!' રામ
આત્માસન આપતાં કહે છે : રાજ્ય બેસીશું ત્યારે મળશે'
પણ હવે સીતા સ્ત્રીસ્વભાવથી પતિની અહંપુષ્ટિ કરવા યત્ન
કરે છે: 'શા માટે ન માગું તમ સરખો પિયુ જ્યારે રે!'
રામ અડગ છે. વનમાં રહીને લોભ કરવો એમને માટે
અઘરો છે. હવે સીતા છેલ્લો દાવ અજમાવે છે. 'જે સ્ત્રીને
નહિ માન પિયુનું તે વાયે લીધી જાય રે!' રામ હવે પીગળે
છે. યાદ દેવડાવે છે કે 'જો તું વહાલી ન હોય તો પરશુરામ
સાથે યુદ્ધ કર્યું, શિવધનુષ તોડ્યું તે શા માટે?' હવે સીતા
માને શાની? કહે છે : 'વહાલી હોઉં તો કહું કરો.' રામ
પુરુષસહજ બહાનું કાઢી વિલંબ કરવા જાય છે અને
ચોપાટનો આગળ દાવ રમવાનું કહે છે. પણ સીતા અજાનમ
છે. હવેની પંક્તિઓ મધ્યકાલીન પુરુષમાનસ અને
મધ્યકાલીન રીતિશૈલીનો પૂરો અનુભવ કરાવે છે :

પાસા પછાડીને ધરણીધર ઊઠ્યા, ભાઈને ભળાવી નારી રે;
લક્ષ્મણ બાપ, તું મઢિયે રહેજે મૃગને લાવું મારી-હો રમતાં
રચનામાં સીતા-રામનો સંવાદ એકંદરે પરસ્પરને શીઘ્ર
વળાતા પ્રત્યુત્તરોના કલ્પનાદોરથી મહત્વનો બન્યો છે.

આ પછી કથકનો પ્રવેશ, મરતા મૃગલાની 'લક્ષ્મણ
જાએ પ્રાણ'ની ચીસથી વિહ્વલ થતી સીતાનું ચિત્ર રજૂ કરે
છે અને રામને સહાય કરવા લક્ષ્મણને થતી વિનંતીને પ્રસ્તુત
કરે છે. હવે પછીના સીતા-લક્ષ્મણના સંવાદોમાં પત્ની
સીતાની પતિ રામ માટેની વિહ્વળ આશંકા અને દિયર
લક્ષ્મણની ભાઈ પ્રત્યેની દઢ શ્રદ્ધા ટકરાય છે.

રઘુની ચીસને સ્વીકારવા લક્ષ્મણ તૈયાર નથી. સીતા
દક્ષિણમાં રહેલા રાક્ષસદળની યાદ દેવડાવે છે પણ
લક્ષ્મણને શ્રદ્ધા છે કે 'નવ હારે રઘુનાથ.' તો, સીતા ગર્વ
ન કરવા સમજાવે છે. આની સામે લક્ષ્મણ સીતાને વનમાં
એકલાં મેલીને જવા તૈયાર નથી. હવે સીતાની સ્ત્રીસહજ
નબળાઈ પ્રવેશે છે. કહે છે 'સગો ભાઈ શત્રુઘ્ન હોય તો
હમણાં દોડે ઉચાટે' લક્ષ્મણ સ્પષ્ટ કહે છે કે રામજી
વહાલા ન હોય તો 'શીદ આવું રે સાથ રે' પણ સીતાની
વિહ્વળતા એને વધુ નિર્બળ બનાવે છે. કહે છે 'તુજ
દુષ્ટનો વિશ્વાસ ન કરીએ' લક્ષ્મણ યાદ દેવડાવે છે કે
'રાતદિવસ મેં ભક્તિ કીધી' સીતા કઠોરપણે કહે છે 'સાદ
સાંભળીને સાંસો કીધો ત્યારે હેતુ પ્રમાણ્યું રે.' સીતા

અભિપ્રાય બદલતી નથી. કહે છે ‘બંધવ હોય તો રણમાં દોરે’ લક્ષ્મણ ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરે છે કે વનમાં એકલાં મૂકું અને તમને લાંછન લાગે તેથી સંશય કરું છું. સામે, સીતા પોતાના પતિવ્રતની દુહાઈ આપે છે. ત્યારે, લક્ષ્મણ મધ્યકાળના પુરુષમાનસને પ્રગટ કરતો હોય તેમ મધ્યકાલીન ગ્રામ્ય ઉક્તિ કાઢે છે : ‘કેટલું બળ તમ અબળા કેરું’ સીતાનો વળતો પ્રહાર છે કે મૂળે તો પ્રાણ તને વહાલા છે. લક્ષ્મણ ઉપકાર ગણાવતો હોય તેમ વનફળ મેવા વીણી લાવી બેઠા ભોજન કરાવે છે એનું પ્રમાણ ધરે છે. હવે, સીતા ઊકળીને જે બોલે છે તે સીતાચરિતને કોઈ રીતે અનુરૂપ નથી. કદાચ મધ્યકાલીન માનસ અને રીતિનું એ ઉચ્ચારણ છે :

સીતા કહે તું શું દિયરિયા, મુજને રાખે વારી રે
તું જાણે છે રામ પડે તો, હું ભોગવું આ નારી. હો રમતાં
આ સંવાદ પછી કથનમાં લક્ષ્મણ ગયાની અને રાવણ આવ્યાની વાત છે. રાવણનો કપટવેશ બે પંક્તિમાં પૂરો ઊતર્યો છે :

ભગવાં વસ્ત્ર ને ભેખ સંન્યાસી, કરમાં કમંડળુ ધારયું
ક્ષુધાર્થીને ભિક્ષા આપો, આવી એમ ઉચરિયું. હો રમતાં
પણ થોડીવાર પહેલાંની લક્ષ્મણ સાથેની ગ્રામ્ય સીતાનું હવે અતિશાલીન સીતામાં રૂપાન્તર થયું છે :

આવો પ્રભુજી, બેસો ઋષિજી, અમૃત બોલ્યાં વાણી રે
સીતાને વિશ્વાસમાં લેવા માટે આભિજાત્યના ડોળથી સીતાની સાલસતાથી ઓળખ માગતો રાવણ અને સામે ભોળપણે સીતાનું આવતું બયાન સારી રીતે મુકાયું છે. પણ ‘મૃગલો મારવા પિયુજી ગયા છે, કહીને શિલિમુખરેખા’માં સીતામુખે કવિ દ્વારા ખોટી માહિતી મુકાયેલી છે. શિલિમુખ રેખા રામે નહીં લક્ષ્મણે કરી છે અને એ વાત તો આ જ રચનામાં અગાઉ આવી પણ ગઈ છે :

‘શિલિમુખ-રેખા કીધી લક્ષ્મણે દીધી રામની આણ રે.’

સીતારાવણના સંવાદ પછી અંતના કથાસંક્ષેપમાં પ્રવેશતી રચના જટાયુયુદ્ધથી માંડી વાનરયૂથની સહાયથી રાવણયુદ્ધ સુધીની વાતને સંકેલે છે. પણ આ સંક્ષેપમાં વચ્ચે મૃગ મારીને રામ પાછા વળે છે ત્યારનો એમનો ઘનવ્યથારૂપ ઉદ્ગાર પુનરુક્તિના પ્રબળ આવેગમાં જે ઉત્તમ રીતે ઝીલાયો એને ‘સંભારવો ઘટે.’

નથી રે સીતા, નથી રે સીતા, નથી રે મઢૂલીમાંય રે
એવટે રચનાના અંતમાં નામ સાથે મધ્યકાલીન પરંપરામાં આ જ રચનાકારની ‘સીતાવિવાહ’, ‘રુક્મિણીહરણ’ જેવી અન્ય રચનાઓનો નિર્દેશ છે.

‘સીતાજીની કાંચળી’માં સંવાદો સાથે કથકનું મહત્ત્વ છે, એ સંદર્ભમાં એક વાત નોંધવાની રહે છે કે પહેલાં દલપતરામના ‘ગુજરાતી કાવ્યદોહન’ ભાગ-૧માં કથકને ‘કવિ’ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. જ્યારે ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈને આ રચનાની પ્રત મળ્યા પછી ‘બૃહત્ કાવ્યદોહન’ ભાગ-૧ની આ રચનામાં કથકને સ્થાને ‘પંડિતા’ પ્રવેશ્યું છે. તો, ‘સાહિત્યરત્ન’(સંયોજક-પ્રકાશક ઈશ્વરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબ બી.એ., તથા નરહરિલાલ ત્રંબકલાલ એમ.એ., એલ.એલ.બી., ૧૯૨૨)માં ઉદ્ધૃત આ રચનાનો સ્ત્રોત બતાવ્યો નથી પણ પ્રારંભનો કથાસંક્ષેપ જોતાં એનો સ્ત્રોત ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈનું ‘બૃહત્ કાવ્યદોહન’ જ લાગે છે, તેમ છતાં ફરી કથકને મૂળ પ્રમાણે ‘પંડિતા’ તરીકે ન ઓળખાવતાં એનો ‘કવિ’ તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે. આ રચનાની પ્રત ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈને મળી છે, તો એમની વાચના પ્રમાણે કથકનો ‘પંડિતા’ તરીકે જ સ્વીકાર કરવો પડે.

મધ્યકાળના મિજાજમાં ઢાળેલી આ ‘સીતાજીની કાંચળી’ નિમિત્તે રામકથાનો સંદર્ભ ગુજરાતી ભાષાની કેટલીક લાક્ષણિક મુદ્રાઓને પ્રત્યક્ષ કરે છે.

□

સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીનું ૨૦૧૫ના વર્ષનું અનુવાદ-પારિતોષિક ‘જેણે લાહોર નથી જોયું એ જન્મ્યો જ નથી’ (નાટક, ૨૦૧૧) એ પુસ્તક માટે શરીફા વીજળીવાળા મળ્યું છે. અસગર વજાહતના પ્રભાવક ઉર્દૂ નાટક ‘જિસ લાહોર નઈ દેખ્યા ઓ જમ્યાઈ નઈ’(૧૯૮૦)નો એ વિશદ ગુજરાતી અનુવાદ છે. શરીફા વીજળીવાળાની ગુજરાતીમાં એક તેજસ્વી અને સન્નિષ્ઠ વિવેચક-સંશોધક-સંપાદક-અનુવાદક તરીકેની લાક્ષણિક મુદ્રા રચાયેલી છે.

શરીફા વીજળીવાળાને સરનેહ અભિનંદન!

ગ્રંથગોષ્ઠી



જયન્ત મેઘાણી

રોજરોજની ટપાલોમાંથી ઝડપીને જલદી ખોલવાનું મન થાય એવા વિફાફા આવે ત્યારે હાથ પરનાં ચાલુ કામો એક બાજુ પર મુકાઈ જાય, આંખો એમાં ખોવાઈ જાય નવી ચોપડીઓની ખબર લાવતાં સામયિકોના અંકોનાં પાનાં પર ચિત્ત ચોંટી જાય. દિલ્હીથી આવતાં ‘બિબ્લીઓ’ અને ‘ધ બૂક રિવ્યૂ’, વર્ધાથી બહાર પડતું હિંદી દ્વિમાસિક ‘પુસ્તક-વાર્તા’, પુણેથી રવાના થતું મરાઠી માસિક ‘લલિત’, – એ બધાં પ્રિય મિત્રો બની ગયાં છે. ખ્યાતનામ અખબાર ‘ધ હિંદુ’ની દર મહિને આવતી સાહિત્યપૂર્તિમાં પુસ્તકો અને લેખકોની દુનિયાની વિવિધરંગી વાતો, ક્યારેક વળી ઇન્ટરનેટના પગથારે આવેલી જ્ઞાનસૃષ્ટિની વાતો, અને ગ્રંથજગતની પ્રત્યક્ષ સોબત... આ બધાંમાંથી તારવેલું ને સારવેલું, એનું અહીં માત્ર આચમન ધરવાની નેમ છે.

દાર્જિલીંગ : ચાની કામણગારી ભૂમિ

અમેરિકાના એક ખ્યાતનામ ખાદ્ય-વિશારદ જેફ કોહલર દુનિયાની અનેક ચાની વાડીઓમાં ફરી આવ્યા પછી દાર્જિલીંગ આવ્યા અને ત્યાંના ચા-બગીચાઓએ એમની પર કામણ કર્યું એ દાર્જિલીંગના આશિક બની ગયા. પછી તો અવારનવાર એ ચા-તીર્થમાં આવતા રહ્યા, અને દાર્જિલીંગ સાથેના પોતાના સ્નેહના પરિપાકરૂપે પુસ્તક લખ્યું : ‘દાર્જિલીંગ : એ હીસ્ટરી ઓફ ધ વર્લ્ડ્સ ગ્રેટેસ્ટ ટી’ (દિલ્હી : બ્લૂમ્સબરી, ૨૦૧૫, ૬૮૮).

લેખક વાત માંડે છે ને પાનેપાને ચમત્કૃતિઓ પથરાતી આવે છે. કોલકાતામાં ચાની એક હરરાજમાં એમની નજર સામે અવલ દરજજાની ચાનો એક જથ્થો અઢાર હજાર રૂપિયે કિલોનાં મોંઘા દામે વેચાતો જોયો! હા, એ ચા પૂર્ણિમાના ચંદ્ર-પ્રકાશમાં છોડવાઓ પરથી ઉતારવામાં આવેલી તેથી તેની ગુણવત્તા અનેરી ગણાયેલી! વળી, એ ચા અમુક ચોક્કસ પદ્ધતિએ, ચોક્કસ દિવસો સુધી પાકવા દેવામાં આવતી હોવાથી એનાં સ્વાદ અને સોડમ ચડિયાતાં

બનતાં. અને પછી તો ચાની અજાયબ સૃષ્ટિની વાતો ઊઘડતી આવે છે. ‘બાવીસ હજાર જેટલાં ચૂંટેલાં કૂમળાં પાંદડાં ભેગાં થાય ત્યારે એક કિલો ચા મળે – પછી તો એ દુનિયાની શ્રેષ્ઠ ચા કહેવાતી હોય જ ને!’ એટલે જ આસવાનો રાજવી જેમ શેમ્પેઇન તેવું જ ગૌરવ દાર્જિલીંગની ચાને વરેલું : હા, ચામાં એ શેમ્પેઇન! આ લેખક ચાની સૃષ્ટિ ઉપર-તળે કરીને પછી આ પુસ્તક લખવા બેઠા હશે : એમની કથા લખતાં પહેલાં એમણે જે પુસ્તકો ને લખાણો ફેંદાં તેની સૂચિ આપી છે. એનાં બાર પાનાં ભરાયાં છે! ચાની દુનિયાના કેટલાય લોકોને મળ્યા : ચા-બગીચાના માલિકો, મજૂરો, ચાના મિશ્રણ-નિષ્ણાતો, ચાના લીલામ-સોદાગરો, વેચનારાઓ, અને ચાની ફેશનેબલ દુકાનો ચલાવનારાઓ. એમની તવારીખ-ખોજ લઈ ગઈ એ હકીકત સુધી કે ચાનું દાર્જિલીંગમાં અવતરણ એ તો એક અક્સ્માત હતો. કોઈ જાણકારે તો કહેલું કે દાર્જિલીંગનો મંદ સૂર્યપ્રકાશ અને ભેજેભીની હવા : એ ચાને કદી ઊગવા ન દે. ૧૮૩૫માં આસામની ધરતી પર પહેલવહેલો

ચા-બગીચો ખૂલ્યો ને ચાર દાયકા પછી તો ત્યાં ચાનો ઉદ્યોગ ખૂબ ફાલી ગયો. પણ દૂર ચીનમાં ચાની જે સોડમવંત જાત નીપજતી એ બહેતરીન હતી. ચીનના ચા-ઉત્પાદકોએ ચાની એ જાતને રહસ્યમાં વીંટીને રાખી હતી. ઇસ્ટ-ઇન્ડિયા કમ્પનીનો એક અફસર ચીની ચા-સોદાગરનો અદ્ભવ વેશ ધારણ કરીને ચીનના અંતરિયાળ પ્રદેશોના ચા-બગીચાઓમાં પહોંચે છે. સાડા ત્રણ વરસમાં વીસેક છૂપી ખેપ કરીને વીસ હજાર છોડવાઓ નાની નાની કાય-પેટીઓમાં જતનપૂર્વક મૂકીને શાંઘાઈથી કોલકાતા લાવે છે! એ ઘટના દાણચોરીના ઇતિહાસમાં શિરમોર કેમ ન કહેવાય! ચોરી લાવેલાં આ વનસ્પતિ-રત્નો દાર્જિલીંગ પહોંચે છે અને ત્યાં પહેલવહેલું ચા-વાવેતર કરવાનો યશ કમ્પનીના બીજા એક અફસરને ભાગે પહોંચે છે. સ્કોટલેન્ડના વતની એ ડૉ. આર્કાબાલ્ડ કેમ્પબેલે માત્ર ચાનાં વાવેતર જ ન કર્યાં, દાર્જિલીંગ નગરીને એવી સોહામણી સજાવી કે એ 'હિમાલયની રાણી'નું ધિરછ પામી. દાર્જિલીંગની ચા-કહાણી તો એવી વાત લાવે છે કે સિપાહીઓ-નાવિકો-કારકૂનો તરીકેની કામગીરીમાં નકામા નીવડેલા કેટલાક નદારા અંગ્રેજ અને સ્કોટ લોકોએ ચા-વાડીઓ કબજે કરેલી તેથી ત્યાંની જિંદગી આબરૂદારો માટે બસૂરી બની ગયેલી. પણ એમાં અપવાદ હતા બીજા કેટલાક યુરોપી ઓલાદના મરજીવા : જર્મન મિશનરીઓ હતા. માલ્ટા ટાપુના એક સોદાગર ત્યાં વસ્યા એમણે પોતાના વાડીજીવનની નિષ્પ્રાણતાને પંખીવિદ્યાના વ્યાસંગથી રસભર બનાવી – એટલે સુધી કે એ લૂઈ મંડેલીનું નામ તો પક્ષી-વિજ્ઞાનમાં ગૌરવભર લેવાય છે. આ વાડી-માલિકોની જિંદગીના પણ નોખા રંગ હતા, એમની પોતીકી ભદ્રવર્ગીય જીવનરસમોની આગવી સ્વખનસૃષ્ટિ હતી.

ઋતુઓના વીફરેલા મિજાજ, મજૂરોના પ્રશ્નો, અને સ્થાનિક રાજકારણે ભેગા મળીને ચા-ઉદ્યોગની રોનક હરી લીધી છે, તેની પડતી શરૂ થઈ રહી છે એવા નિસાસા સાથે એક અભ્યાસી પોતાની રોમાંચભરી ચા-કથનીનું સમાપન કરે છે.

(‘બીબ્લીઓ’ સામયિકના ડિસેમ્બર ૨૦૧૫ના અંકમાં આવેલા અવલોકન-લેખને આધારે.)



ભારત-પ્રયાણની બે કથા

પતિ-પત્ની, બેઉ અમેરિકાની હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં તાજાં જ પીએચ.ડી.ની નવાજેશ પામેલાં. ૧૯૫૬ની સાલ હતી. સ્વતંત્ર ભારત વિકાસપંથે પગલીઓ પાડી રહ્યું હતું. છવ્વીશ-અઠવાવીશ વરસનાં એ જુવાનિયાંઓને નવલ પ્રદેશો ખેડવાનો ઉમંગ હતો. લોયડ અને સુઝન રુડોલ્ફ સ્ટીમરમાં લંડન આવે છે અને ત્યાંથી એક લેન્ડરોવર સ્ટેશનવેગનમાં અસબાબ બિછાવીને ભારતની વાટ પકડે છે. ‘ડેસ્ટીનેશન ઈંડિયા’ (દિલ્હી : ઓક્સફર્ડ, ૨૦૧૫, રૂ. ૪૫૦) નામના બસો પાનાંના પુસ્તકમાં એમના આ ભારત-પ્રયાણની રોમાંચક કથની આલેખાઈ છે.

ઓસ્ટ્રિયાના હરિયાળા સાલ્ઝબર્ગ નગરથી નીકળીને બીજા વિશ્વયુદ્ધે વેરેલી તારાજી વેઠતા યુરોપના મુલકો અને પછી એશિયાના વેરાન અને દુર્ગમ દેશો વીંધીને ૮૦૦૦ કિલોમીટરનો પંથ પૂરો કરીને આ અભ્યાસી યુગલ પાકિસ્તાનમાં પેશાવરની સીમે લગભગ એક મહિને પહોંચે છે. ત્યારે ભારત પછાત દેશ હતો, પણ ઈરાનથી માંડીને અફઘાનિસ્તાન સુધીના દેશો તો એથી પણ જીર્ણશીર્ણ હતા – એવો એ કાળ હતો. આજે છ દાયકા પછી એ દંપતી પોતાના વિદ્યાર્થીકાળનું સાહસ વાગોળે છે, રસ્તે આવતા દેશોમાંથી પસાર થતા ગાંઠે બાંધેલા અનુભવો સંભારે છે. જમીનરસ્તે કરેલા આ પ્રવાસની કથનીનું નાનું પેટા-મથાળું છે : ‘અને અમે શું શીખ્યાં’. હરેક ઊગતા અભ્યાસીને માટે જાણે તાવીજ જેવું આ નમ્ર સૂત્ર : ‘અમે શીખ્યાં.’ સ્ટેશનવેગન જ એમનું ઘર. સૂવાની, રસોઈ કરવાની, કપડાં ધોવાની – બધી સગવડો હતી, પણ દુર્ગમ પ્રદેશોની કુદરત-દીધી તકલીફો પણ હતી. ભાષાની મુશ્કેલી, રસમોથી અજાણ, પરદેશી તરીકે બધે શંકિત આંખો એમના ભણી. છતાં, મીઠા માનવીય અનુભવો પણ હતા. એ બધુંય એમની ગઠરીમાં ભેગું થયું.

આ એમનું પ્રયાણ તો ભારત નામે ભૂમિખંડ ભણીનું હતું. પણ એ સાથે એમનું ભારત-પરિશીલનનું જે પ્રયાણ આરંભાયું એ છ દાયકા ચાલવાનું હતું અને જગતભરના આવા બીજા અધ્યયન-પ્રવાસો એમના ચીલે ચાલવાના હતા. આ અધ્યયન-પ્રયાણની રૂપરેખા પણ પુસ્તકના ઉત્તરાર્ધમાં આલેખાઈ છે. લોયડ અને સુઝન રુડોલ્ફ ભારત-અભ્યાસની

દુનિયામાં અત્યંત સન્માનપૂર્વક લેવાતાં નામ છે. સાઠના દાયકામાં વિકસતા જતા ભારતના રાજકારણમાં એમનો ઊંડો રસ સંગીન સુફળો આપે છે. એમનું ખ્યાતિવંત પુસ્તક 'ધ મોડર્નીટી ઓફ ટ્રેડીશન' દરેક ભારત-અભ્યાસી માટે પ્રારંભિક વાચન ગણાય એવું 'કલાસિક' ગણાયું. આ અભ્યાસીઓનો પ્રારંભકાળ વિદ્યાજગતમાં પણ એક નવલ અભિગમનો ઉગમકાળ પણ હતો. માનવવિદ્યાઓમાં 'એરીઆ સ્ટડી' નામે એક અભિનવ અભ્યાસરીતિ પ્રચલિત બનતી જતી હતી : કોઈ ભૌગોલિક પ્રદેશનો અભ્યાસ સર્વાંગી રીતે કરવો - નહીં કે સમાજ, અર્થકારણ, મનોવિજ્ઞાન એવા અલગ-અલગ બંધિયાર વિષય-ચોકઠામાં કરવો. મૂળે તો રાજકારણનાં આ બે અભ્યાસીઓ, પણ 'એરીઆ સ્ટડી'ની પોતાની પ્રતીતિને અજમાવવા માટે એમણે ભારત-પ્રયાણ આદર્યું. અભ્યાસની આ નવી વિભાવનાને અનુસરનાર અભ્યાસીઓની જે નવી વણજાર પછી ચાલવાની હતી તેનું આ રુડોલ્ફ દંપતી આરંભિક પુસ્કર્તા હતું. એમણે ભારતને બીજું ઘર બનાવ્યું કહેવાય એવો સ્નેહ-તંતુ આ દેશની સંસ્કૃતિ સાથે વણાયો. એમની અધ્યાપન-કારકિર્દી તો અમેરિકાની શિકાગો યુનિવર્સિટીને ખીલે બંધાયેલી, પણ પાંચ દાયકાના એમના ભારત-પરિશીલન દરમિયાન અગિયાર વરસ પોતાના પ્રીતિ દેશમાં સંશોધન અર્થે ગાળેલાં. એમનું ભારત-વિશ્લેષણ વૈજ્ઞાનિક હતું, તો સમભાવરસ્યું પણ હતું. એમના ભારત-અભ્યાસોમાં રાજકારણ પણ હતું. આ દેશના શિક્ષણ વિશે પણ એમણે પુસ્તક લખ્યું, ગાંધી પણ એમના વિશેષ રસના વિષય રહ્યા. એમનું જીવન દામ્પત્યનો એક ઉત્તમ નમૂનો નીવડ્યું. અભ્યાસમાં બંને એકસૂર, એટલી હદે કે અનેક લખાણો અને વ્યાખ્યાનો પણ એમનાં સહિયારાં થતાં. ૨૦૧૪માં પદ્મભૂષણ સન્માન પામ્યાં એ પણ સહિયારું!

વતન અમેરિકામાં એ ભારત-અભ્યાસીઓમાં માર્ગ-ચીંધક ને દિશાસૂચક તરીકેનો આદર પામ્યાં. શિકાગોમાં હતાં ત્યાં, કે નિવૃત્તિ પછી સાવ એકલવાયા ગામડે જઈ વસ્યાં ત્યાં, એમનું ઘર અભ્યાસીઓનું ઉખાસભર મિલનસ્થાન બની રહ્યું. એ વિમર્શ-મેળાવડાઓમાં વિદ્યાર્થી કોણ ને અધ્યાપક કોણ, અમલદાર કોણ ને ધુરંધર વિદ્વાન કોણ - એના ભેદ પરખાઈ ન શકે એવો સમરસ માહોલ

રચાતો, અને હા, તેમાં સુઝનબહેને હોંશે બનાવેલી ભારતીય વાનગીઓરૂપ વિરામ આવતા!

ભારત-પ્રયાણની આ કથાનાં પાનાં પરનો મારો પ્રવાસ હજુ પૂરો જ થયો હતો ત્યાં સમાચાર આવ્યા કે સુઝન રુડોલ્ફે ચિર-વિદાય લીધી. અને પછી એકાદ મહિને લોચડ રુડોલ્ફનું પાકેલું પાન પણ ખરી ગયું. ભારત-વિદ્યા-ઉપાસનાનું એક ઉજ્જવળ પ્રકરણ સમાપ્ત થયું.

□

એક અનુવાદની કથની

ઉડુપી રાજગોપાલાચાર્ય અનંતમૂર્તિ : અર્વાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં ગૌરવભેર ઉચ્ચારાતું નામ. જ્ઞાનપીઠ-સન્માન પોતે જેના થકી શોભીતું છે એ કન્નડ સાહિત્યસ્વામી. એમની એક નવલકથા છે, 'ભારતીપુર'. કર્ણાટકનું એક અંતરિયાળ ગામડું જેની લીલાભૂમિ છે ત્યાંના દલિતોની યાતનાકથા એ નવલકથામાં વણાયેલી છે. ગાંધીજીની અસ્પૃશ્યતા-વિરુદ્ધની ધજા લેખકે તેમાં ઉપાડી લીધી છે. અનંતમૂર્તિ એક રસપ્રદ વાત કહે છે : એક ફેલોશિપ મળેલી ને એમણે ભારતીય કથાસાહિત્ય વિશે એક મોટો નિબંધ નિરધારેલો. પણ, આર. કે. નારાયણે એમને કહી દીધું, 'નવલકથા લખો, નિબંધ નહીં.' પરિણામ 'ભારતીપુર' (ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ૨૦૧૦, રૂ. ૨૯૫).

'ભારતીપુર'નો એક અંગ્રેજી અનુવાદ આજથી વીસેક વરસ પહેલાં આવેલો, પણ એ અધ્યાપકીય લઢણમાં નિબંધશૈલીમાં થયેલો; અંગ્રેજીના વિદ્વાન એવા તેના લેખકને વસવસો રહી ગયેલો. ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસની અનુવાદ-શૃંખલા માટે 'ભારતીપુર'નો વિચાર થયો ત્યારે એમનાં અનુવાદ-સંયોજક મીની ક્રિષ્નનને ભાગે યોગ્ય અનુવાદક શોધવાનું કામ આવી પડ્યું. મીનીબહેનના અભ્યાસકાળનાં એક અધ્યાપક એમને સાંભર્યાં. સુશીલા પુનિતા સાહિત્ય-જગતમાં અજાણ્યું નામ; એમણે અગાઉ કોઈ અનુવાદ કરેલા નહીં. પણ મીનીબહેન પર પોતાનાં જૂનાં શિક્ષકની ભાષા-કાબેલિયતની છાપ એવી દૃઢ કે એમણે આવા મોટા સાહિત્યકારની કૃતિ એમના હાથમાં સોંપવાનો આત્મવિશ્વાસ અનુભવ્યો. સુશીલા પુનિતાએ કહ્યું, 'પણ મને તો અનુવાદનો જરાય અનુભવ છે નહીં'. અને

જ્યારે એમણે જાણ્યું કે અગાઉના અનુવાદથી અસંતુષ્ટ લેખકને નવો અનુવાદ જોઈએ છે, ત્યારે એમની ભીંતિ ઓર વધી. પણ મીની કિખનની જાણે અંતર-પ્રતીતિ કહેતી હતી કે ‘ના, તમે આ અનુવાદ કરી જ શકશો’. મનોયત્ન તરીકે મીનીબહેને સમકાલીન કન્નડ લેખિકા વૈદેહીની થોડી વાર્તાઓ અનુવાદ માટે આપી. એ અજમાયશ સફળ નીવડી એમ લાગ્યું ત્યારે પછી સુશીલા પુનિતાએ ‘ભારતીપુર’ માટે હામ ભીડી. નમૂના લેખે પહેલા પ્રકરણનો અનુવાદ એમણે મીનીબહેનને મોકલ્યો. બીજે દિવસે ફોન રણક્યો, સામેથી અવાજ આવ્યો : ‘બહેન, હું અનંતમૂર્તિ.’ ‘જી, એક પ્રકરણનો અનુવાદ મેં કાલે જ મીનીને મોકલ્યો...’ ‘હા, મને મળ્યો, વાંચી ગયો. અનુવાદ કેટલો સુંદર છે એ તમને કઈ રીતે કહું? આવી સરસ અનુવાદ હું ન કરી શક્યો હોત.’ અનુવાદિકાની શાલીનતા ઊતરે એવી નહોતી : ‘પણ કૃતિ તો આપની...’ ‘હા, ખરું. કન્નડમાં હું લખી શકું, પણ અંગ્રેજીમાં નહીં. મારું અંગ્રેજી અધ્યાપકનું છે. તમારા શબ્દો હૃદયમાંથી ઊતરેલા છે, આત્મામાંથી આવેલા છે.’ સુશીલા પુનિતાની અનુવાદની દુનિયામાં પ્રથમ પગલીઓ હતી.

પછી તો અનુવાદિકા કહે છે, ‘આ અનુવાદ-અનુભવે મને ખૂબ નમ્ર બનાવી. મારે ઘણું શીખવું પડ્યું. કન્નડ વ્યાકરણના આટાપાટા અંગ્રેજીમાં કેમ લાવવા એ સમજવા મથવું પડ્યું.’ મૂળ ભાષાની લઢણો યજમાન ભાષાને ગાંઠતી નથી હોતી. નવલકથાનો નાયક માથાભારે બ્રાહ્મણ દલિતોને કેવા ધુત્કારે છે એ કથાનું મધ્યબિંદુ છે. એને આબાદ ઝીલવા માટે અંગ્રેજી ભાષા અક્ષમ નીવડે છે. ભાષાની લઢણો અને તેના રૂઢિપ્રયોગોના રોપ નવી ભાષાભૂમિ પર કોળતા નથી. અનુવાદિકાએ લાચારી વ્યક્ત કરી કે અનેક સંવાદોનો પ્રાણ એ અંગ્રેજીમાં ઉતારી ન શક્યાં. અને, એક સરસ વાત અનુવાદિકા કહે છે કે કન્નડભાષી હોવા છતાં કન્નડ નવલકથા એક બિન-કન્નડ તરીકે વાંચતાં એમણે શીખવું પડ્યું. પોતે બીજા કોઈ સંસ્કારમાં ઊછરેલાં છે એવો ખ્યાલ અંગીકાર કરવો પડ્યો. અનુવાદકળા જેની પાસે હારી બેસે એવા એક અનુવાદકર્મની કથની અનુવાદિકાએ એક લેખમાં કરી છે : ‘સીક્સ લેસન્સ ઓન ટ્રાન્સલેટીંગ ધ અનટ્રાન્સલેટેબલ’. (ઇન્ટરનેટ પર: <http://scroll.in/article/716861>) □

લાભશંકર ઠાકરને સ્નેહાર્દ્ર સ્મરણાંજલિ

છઠ્ઠી જાન્યુઆરીએ કવિ લાભશંકર જાદવજી ઠાકર (જ. ૧૪ જાન્યુ. ૧૯૩૫)નું અવસાન થયું. એ સાથે જ એમનું પાંચ-છ દાયકાનું વિવિધ પરિમાણવાળું સર્જનફલક એકસાથે આપણી સામે આવી ગયું. ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’(૧૯૬૫)નું તાજગીવાળું ને પ્રયોગ-ચપલ છંદ-લય-માધુર્ય; ‘માણસની વાત’(૧૯૬૮) એ વિચારસંવેદ્ય દીર્ઘકાવ્યનો અંગત-બિનંગતને એક કરતો ને અછાંદસ-માત્રામેળને સંયોજતો મુખર-તીવ્ર ઉદ્ગાર; અને એ પછી ‘ભૂમ કાગળમાં કોરા’(૧૯૭૪), ‘ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ’(૧૯૮૦, અકાદેમી-પુસ્કૃત), આદિની આધુનિકતાની ધારવાળી અંગત મુદ્રા ઉપસાવતી, પ્રબળ સર્જકતાવાળી અછાંદસ રચનાઓ; અને એ પછીની, કવિતાને શબ્દકીડાવત્ કરતી, ટેવ-સર્જકતાનાં સમ-વિષમ સ્તરો પર ચાલતી પણ ઉદ્ગારનું નિજ પોત જાળવી રાખતી કવિતા – લાભશંકરના સર્જક તરીકેના વિસ્તાર-ઊંડાણને એક સાથે પ્રગટ કરે છે અને ગુજરાતીના એક પ્રમુખ(મેજર) કવિ લેખના એમના શક્તિવિશેષોને દઢ કરે છે.

‘મરી જવાની મજા’(૧૯૭૩), આદિ એકાંકી નાટકો તથા ‘પીળું ગુલાબ અને હું’(૧૯૮૫), વગેરે દીર્ઘ નાટકોમાં અભિનેય સર્જક શબ્દ સાક્ષાત્ થાય છે. મનુષ્યને કેવળ મનુષ્ય તરીકે, વ્યક્તિત્વની વિચ્છિન્નતા સમેત, આલેખતી સંવેદનશીલતાનું સશક્ત રૂપ એમાં ઊપસે છે. નવલકથાઓમાં, ચરિત્રોમાં, નિબંધોમાં, અરે વિવેચનમાં (ને થોડાંક વૈદ્યકીય લખાણોમાં સુધ્યાં) લાભશંકરના ગદ્યની લાક્ષણિક સર્જનાત્મક મુદ્રા ઊઠે છે. આ સર્જન-સમૃદ્ધિ ઉપરાંત લાભશંકરનું પોતાની તેમજ પ્રેમાનંદ આદિની કવિતાનું ધાતુરણકના પ્રભાવવાળું ને ભાવસુંદર પઠન, તથા વિલક્ષણ વિરોધાભાસવાળું, સ્પષ્ટભાષી, અને સ્નેહાળ વ્યક્તિત્વ પણ આપણા સૌનાં સ્મરણમાં સંચરનું રહેશે.

સામયિક લેખ સૂચિ : ૨૦૧૫

‘કવિતા : આસ્વાદ’થી ‘નવલકથા : અભ્યાસ’

કિશોર વ્યાસ

આ સૂચિની કેટલીક વિગતો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. સૂચિની આધારસામગ્રી લેખે લીધેલાં સામયિકો : એતદ્, કવિતા, કવિલોક, કંઠસંપદા, કુમાર, ગઝલવિશ્વ, તથાપિ, તાદર્થ્ય, દલિત ચેતના, ધબક, નવનીત સમર્પણ, નાટક, પરબ, પગલું, પરિવેશ, પ્રત્યક્ષ, ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક, બુદ્ધિપ્રકાશ, મોનોઈમેજ, લોકગુર્જરી, વિવિધાસંચાર, શબ્દસર, શબ્દસૃષ્ટિ, શબ્દાલય, સન્ધિ, સમીપે, સંશોધન, સાર્થક, જલસો, સાહચર્ય અને હયાતી - કુલ ૩૦ સામયિકો.
૨. અડધા પાનમાં પ્રગટ થયેલા પુસ્તકપરિચયો, પુનઃપ્રકાશનો અહીં છોડી દીધા છે, તેમ પરિસંવાદોના અહેવાલોને બાકાત રાખ્યાં છે તથા પ્રાસંગિક નોંધોને પણ અહીં લીધી નથી. -કિ.

કવિતા આસ્વાદ :

અથવા (ગુલામમોહમ્મદ શેખ) - અનિલ વાળા, પરિવેશ, એપ્રિલ-જુલાઈ, ૨૭-૩૧
 અર્થ (હરીશ મંગલમ) - કાન્તિ માલસતર, વિવિધાસંચાર, સપ્ટે-ફેબ્રુ., ૧૪૧-૪૨
 અમે નીકળીએ જો નભમાં... (વિવેક કાણે) - ઉદયન ઠક્કર, કવિતા, જાન્યુ., ૨૮-૯
 અહીં દત્ત ને આંહી દાતાર ઊભા... (રમણીક સોમેશ્વર) - રમણીક વ્યાસ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૧૨૧-૨૪
 આટલા અનુભવ પછી (ગોપાલ શાસ્ત્રી) - રશીદ મીર, ધબક, માર્ચ, ૪૮-૫૦
 આદમી (સોલિડ મહેતા) - હર્ષદ ત્રિવેદી, કવિલોક, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૩૫-૬
 ઊંડું જોયું... (ચંદ્રકાન્ત શેઠ) - રાધેશ્યામ શર્મા, પરબ, જૂન, ૫૨-૪
 એક સવારે (સુન્દરમ્) - નલિન પંડ્યા, પગલું, મે-જૂન,

૨૬-૮

એકલતા (રઘુવીર ચૌધરી) - હરિકૃષ્ણ પાઠક, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૩૭-૮
 એમ પણ બને (મનોજ ખંડેરિયા) - અલ્પેશ કળસરિયા, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૪૭-૫૦
 ઓળખવા દે (સંજુ વાળા) - બિપિન આશર, કવિલોક, નવે-ડિસે., ૩૬-૮
 કબ્રસ્તાનમાં (ગુલામ મોહમ્મદ શેખ) - ભાવેશ વાળા, પરિવેશ, જાન્યુ-માર્ચ, ૩૫-૭
 કંકુચોખા (લોકગીત કાવ્યાઆસ્વાદ શ્રેણી) હર્ષદ ત્રિવેદી, કુમાર (અકારાદિક્કમે) - આજ રે સપનામાં મેં તો ડોલતો ડુંગર, મે, ૩૭-૮, ઊભી ઊભી ઉગમણે દરબાર, માર્ચ, ૩૯-૪૧. ક્યાં રમી આવ્યા? જાન્યુ, ૨૨-૨૩, ગામમાં પિયર ને ગામમાં સાસરું, નવે. ૩૬-૮, જવલબા, ડિસે., ૩૯-૪૦, માડી હું તો બાર બાર વરસે આવિયો, સપ્ટે., ૩૬-૭, માતા અનસૂયા ઝુલાવે, જુલાઈ, ૪૪-૫, મોરબીની વાણિયણ, ફેબ્રુ., ૪૨-૪, રામ લખમણ બે બંધવા, જૂન, ૩૯-૪૧, વહુનો વીરો

વણઝારો રે... એપ્રિલ, ૪૬-૭, વેલ્યુ છૂટિયું રે, વાડીના વડ
 હેઠ, ઓક્ટો., ૭૪-૬, સાવ રે સોનાનું મારું દાતરડું લોલ,
 ઓગસ્ટ, ૪૦-૧
 કાન (અબ્દુલ ગફાર કાઝી) - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ, નવે.,
 ૩૬-૮
 કૂવાને કાંઠે એક ઝૂંપડી રે લોલ (લોકગીત) - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ,
 લોકગુર્જરી, જૂન, ૧૨૮-૩૨
 કોઈની બુદ્ધિના પાંજરામાં (પન્ના નાયક) - ધોરિયા દિલીપકુમાર
 આર. વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૧૭૬-૮૧
 કોણ કહે છે? (મનોહર ત્રિવેદી) - જયંત ઉમરેડિયા,
 વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૧૪૩-૪૪
 કોને ખબર (રમેશ પારેખ) - સંજુ વાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, સાપ્ટે.,
 ૩૪-૭
 ખેતર વચ્ચે (રાવજી પટેલ) - પ્રવીણ દરજી, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 ઓક્ટો., ૩૩-૪
 ગામમાં પિયર ને ગામમાં સાસરું રે લોલ (લોકગીત) - પટેલ
 મોન્ટુકુમાર એ. બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૪૧-૩
 ઘડપણ (સુરેશ જોષી) - સંદીપકુમાર એન. પટેલ,
 વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૧૪૭-૫૦
 ઘાસ અને હું (પ્રહલાદ પારેખ) - વિનોદ જોશી, પરબ, સાપ્ટે,
 ૫૦-૩
 જાગને જાદવા (મનહર મોદી) - સંજુ વાળા, શબ્દસૃષ્ટિ,
 જાન્યુ, ૧૮-૨૨
 જોવું જોઈએ (ભરત વિઝુડા) - કાલિન્દી પરીખ, કવિલોક,
 સાપ્ટે-ઓક્ટો., ૩૬-૭
 જ્યાં કબૂતર કો'ક ઝઘડે બારીએ (યામિની ગૌરાંગ વ્યાસ)
 - કુમાર જૈમિની શાસ્ત્રી, તાદર્થ્ય, મે, ૪૦-૨
 ઝાંસી કી રાની (સુભદ્રાકુમારી ચૌહાણ) - નિવ્યા પટેલ,
 તાદર્થ્ય, ઓક્ટો., ૨૫-૮
 ઝુરાપો (દેવેન્દ્ર દવે) - યોગેન્દ્ર વ્યાસ, પરબ, ડિસે., ૩૮-
 ૪૨
 ઠસો (મનોહર ત્રિવેદી) - કાન્તિ બથવાર, તાદર્થ્ય, માર્ચ,
 ૪૭-૫૦
 ડૂચો (નિર્ઝરી મહેતા) - હરિવદન જોષી, મોનોઇમેજ, જાન્યુ,
 ૨૩-૫
 તારી લાગણીનાં કેમ કરી મૂલ (નેહા પુરોહિત) - જિતેન્દ્ર
 એમ. ચૌધરી, વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૧૫૪-૫૬
 તુલસીક્યારે તે મોતી વાવિયું (લોકગીત) - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ,
 લોકગુર્જરી, ડિસે., ૧૦૫-૦૮

તું થઈશ ક્યારે દેશનો? (વિનોદ જાની) - મૌલિકા પટેલ,
 વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૧૫૭-૫૮
 દધિચી ન કહેશો (વિજય રાજયગુરુ) - જોડ્ડા ગીડા,
 પરિવેશ, એપ્રિલ-જુલાઈ, ૩૨-૪
 નજર એક તલવાર લાગે (મનીષ પાઠક 'ચેત') - હરદ્વાર
 ગોસ્વામી, કવિલોક, જાન્યુ-ફેબ્રુ., ૩૪-૫
 નયણાં (વેણીભાઈ પુરોહિત) - સુરેશ જોષી, [પુનર્મુદ્રણ]
 કવિતા, માર્ચ-એપ્રિલ, ૧-૩
 નંઈ રે ગમ્યો રે તારો દેશ (લોકગીત) - ઉત્પલ પટેલ,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૩૮-૪૦
 પગે પગે વાવલડી ખોદાવું (લોકગીત) - ઉત્પલ પટેલ,
 શબ્દસર, ડિસે., ૩૭-૩૦
 પાંપણો બેઠું પતંગિયું (ઈશ્વર પટેલ) - નટવર હેડાઉ,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૫૨
 પોપટ (બાબુભાઈ સોલંકી 'રાકેશ') - યોસેફ મેકવાન,
 મોનોઇમેજ, જુલાઈ, ૭-૧૦
 પ્રથમ દિવસનો સૂર્ય (રવીન્દ્રનાથ) - શૈલેષ પારેખ, શબ્દસૃષ્ટિ,
 જાન્યુ, ૬૦-૭૨
 બા-ને (ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા) - રાજેન્દ્રકુમાર બાંભણિયા,
 વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૧૮૨-૮૪
 બાવળ ખીલ્યો (કિશોરસિંહ સોલંકી) - ચિનુ મોદી, શબ્દસર,
 જૂન, ૩૮-૪૧
 ભૂખ્યા ભવનું ગાણું (કાનજી પટેલ) - સુશીલા સુરેશ કાતરિયા,
 વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૧૪૫-૪૬
 મળવા આવું ક્યાંથી (અનિલ ચાવડા) - અજિત મકવાણા,
 શબ્દસર, ડિસે. ૩૧-૪
 મેઘો વરસ્યો (લોકગીત) - ઉત્પલ પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ.,
 ૩૮-૮
 મેં તો ડુંગર કોરીને ઘર કર્યાં રે (લોકગીત) - ઉત્પલ પટેલ,
 કંઠસંપદા, ઓગસ્ટ, ૨૦-૪
 રાફડા મરા મરાના (ઈન્દુ ગોસ્વામી) - દક્ષા વ્યાસ, પરબ,
 માર્ચ, ૪૬-૮
 લવિંગ કેરી લાકડીએ (લોકગીત) - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ,
 લોકગુર્જરી, માર્ચ, ૧૧૭-૨૨
 લોકલીલા (સુન્દરમ) - નલિન પંડ્યા, પગલું, માર્ચ-એપ્રિલ,
 ૨૩-૮
 વહાણવટું (રમેશ પારેખ) - ઉદયન ઠક્કર, શબ્દાલય, માર્ચ,
 ૨૮-૩૧
 વાઘ (કેદારસિંહ) - સિલાસ પટેલિયા, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો, ૨૧-

વાત વર્ષોની જર્જર પુરાણી હતી... (અરવિંદ ભટ્ટ) - સંજુ વાળા, પરબ, જુલાઈ, ૩૪-૯
 વાવડીનાં પાણી ભરવા ગ્યાં'તાં... (લોકગીત) - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, લોકગુર્જરી, સાપ્ટે., ૧૪૩-૪૮
 સભર સુરાહી (રાજેન્દ્ર શુક્લ) - સંજુ વાળા, શબ્દસૃષ્ટિ, ડિસે., ૩૨-૯
 સમતાઘર (મધુકાન્ત કલ્પિત) - રાજેન્દ્ર પરમાર, વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૧૫૯-૬૧
 શાદ ન પાડો (ચંદ્રકાન્ત શેઠ) - હરિકૃષ્ણ પાઠક, પરબ, એપ્રિલ, ૫૬-૭
 સાંજ (શૈલેન રાવલ) - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ, માર્ચ, ૨૯-૩૧
 સુખ દુઃખ છે મનની પાટીએ (હેમેન શાહ) - શાંતિવન જે. કોંકણી, વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૧૫૧-૫૨
 સેંથીમાં સિંદૂર ભરેલી (ગાયત્રી ભટ્ટ) - ધર્મેન્દ્રકુમાર આર. પટેલ, વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૧૬૨-૬૬
 સોય દોરો ને... (હરીશ મીનાશ્રુ) - રાધેશ્યામ શર્મા, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ., ૧૫-૭
 સોહાગરાત અને પછી (ઉશનસ) - દેવેન્દ્ર દવે, કવિલોક, માર્ચ-એપ્રિલ, ૩૪-૫
 શ્રાવણમાં ઘનશ્યામ (હરિકૃષ્ણ પાઠક) - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, કવિલોક, નવે-ડિસે., ૩૯-૪૦
 હવે કોઈને (યોસેફ મેકવાન) - યોગેન્દ્ર વ્યાસ, પરબ, મે, ૪૬-૮
 હવે તું જા (કેશુભાઈ દેસાઈ) - અયના પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૧૧૭-૨૦

કાવ્યસંગ્રહ સમીક્ષા :

અચરજના ઓવારેથી (કીર્તિકાન્ત પુરોહિત) - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ, સાપ્ટે., ૨૧-૪
 અજાણ્યો જણ (વિષ્ણુ પટેલ) - વર્ષા એલ. પ્રજાપતિ, તાદર્થ્ય, ફેબ્રુ., ૪૦-૬
 અનુભંધ (ભીખાભાઈ નથવાભાઈ વણકર) - જય શ્રી મુકેશસિંહ સોલંકી, વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૯૮-૧૦૪
 અનેકએક (કમલ વોરા) - ભીમજી ખાયરિયા, વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૧૧૧-૨૧
 અલખના અસવાર (યોસેફ મેકવાન) - સંધ્યા ભટ્ટ, પરબ, મે, ૭૫-૭

અસીમની કવિતા (અસમી પીઠવા) - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ, જુલાઈ, ૨૪-૬
 અંઈ વખતની લીલીહૂકી વાત છે (કિશોર મોદી) - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ, મે, ૧૯-૨૧
 આ બાજુના સૂરજ આડે (હરજીવન દાફડા) - રમણ વાઘેલા, હયાતી, ડિસે., ૨૩-૫
 આકાશની ઉડ્યનલિપિ (રાધેશ્યામ શર્મા) - પ્રવીણ ગઢવી, પરબ, ફેબ્રુ., ૬૧-૬
 આનંદવૃક્ષ (હિતેન્દ્ર જોશી) - પ્રદીપ જોશી, વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૪૨-૭
 આંખોના આકાશમાં (હેમા ઉદય મહેતા) - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ, જાન્યુ., ૧૫-૮
 આંસુનો તરજૂમો (વિરંચિ ત્રિવેદી) - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ, નવે., ૩૩-૫
 ઉઘાડા આકાશનો એક ટૂકડો (સુહાસબેન ઓઝા) - ઋચ્યા બ્રહ્મભટ્ટ, શબ્દસર, ફેબ્રુ., ૩-૪
 ઉમ્મ્રા એન્ડ પેનુમ્મ્રા (જ્યોતિષ મહેતા) - નવીનચંદ્ર ત્રિવેદી, ડિસે., ૩૫-૮
 - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ, જુલાઈ, ૨૧-૩
 ઊભો છે સમય બહાર (દિલીપ વ્યાસ) - કેસર મકવાણા, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૭૮-૮૨
 એ ક્ષણો ઝલકની છે (ભગવતીકુમાર શર્મા) - ધ્વનિલ પારેખ, શબ્દસર, જાન્યુ., ૪૪-૬
 એકાન્તમાં ઊડેલાં નક્ષત્રો (રાધેશ્યામ શર્મા) - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ, સાપ્ટે., ૧૭-૨૦
 કવિદ્વય (દેવેન્દ્ર દવે) - દક્ષા વ્યાસ, પરબ, જૂન, ૭૧-૪
 કસબો (સં. ચિનુ મોદી) - રશીદ મીર, પરબ, નવે., ૭૩-૬
 કંદમૂળ (મનીષા જોશી) - જગદીશ ગૂર્જર, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૭-૧૨
 કિચૂડ કિચૂડ (લાભશંકર ઠાકર) - કલ્પના મચ્છર, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૧૩-૯
 કોઈ આવ્યું છે (સંજય ચૌહાણ) - ભરત સોલંકી, શબ્દસર, માર્ચ, ૫૦-૩
 ક્યાંક હશે તે (પીયૂષ પંડ્યા 'જ્યોતિ') - અરુણ જે. કક્કડ, તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ, ૩૮-૪૧
 ખારાં ઝરણ (ચિનુ મોદી) - કિશોર વ્યાસ, પરિવેશ, જાન્યુ-માર્ચ, ૩૦-૪
 ક્ષણની સુવાસ (હરિવદન જોશી) - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ,

નવે., ૩૦-૨
 ગ્રીનરૂમમાં (સૌમ્ય જોશી) - રોહિત એમ. ગોંડલિયા, શબ્દસૃષ્ટિ, સાપ્તે., ૭૨-૭
 ઘટાલય (રક્ષાબેન ચોટલિયા) - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ, જાન્યુ., ૨૧-૨
 ઘર બદલવાનું કારણ (રમેશ આચાર્ય) - એસ. એસ. રાહી, શબ્દસૃષ્ટિ, મે, ૮૩-૬
 - રમણીકલાલ છ. મારુ, કવિલોક, માર્ચ-એપ્રિલ, ૩૬-૮
 -એ જ, રમણીકલાલ છ. મારુ, કવિલોક, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૩૭-૪૦
 જઠરાગ્નિ (દાન વાઘેલા) - બાબુ દાવલપુરા, દલિતચેતના, નવે., ૨૨-૭
 જળગીત (એન ગોપી, અનુ. રમણીક સોમેશ્વર) - મેહુલ ડી. પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૨૨૦-૨૨૪
 જીવવાનો રિયાઝ (હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ) - પ્રભુ આર. ચૌધરી, વિવિધાસંચાર, સાપ્તે-ફેબ્રુ., ૮૧-૮૨
 જે તરફ તું લઈ જશે (રાકેશ હાંસલિયા) - જિગ્નેશ પરમાર, તાદર્થ્ય, મે, ૩૭-૮
 ટહુકે વરસ્યું આભ (પ્રીતમ લખલાણી) - જિગ્નેશ પરમાર, વિવિધાસંચાર, સાપ્તે-ફેબ્રુ., ૧૩૮-૪૦
 ટોળાં, અવાજ ઘોંઘાટ (લાભશંકર ઠાકર) - પ્રફુલ્લ રાવલ, શબ્દસર, સાપ્તે, ૨૮-૩૪
 ડાયસ્પોરા ગુજરાતી કવિતા : ત્રણ અમેરિકન સંપાદનો (બરફમાં મેઘધનુષ. સં. જ્યંત મહેતા, પ્રીતમ લખલાણી, ગુજરાત દર્પણ કાવ્યસંચય, સં. સુભાષ શાહ, કલ્પેશ શાહ, માણસનું ચિત્ર કંડારતા કાવ્યો - સં. સુમન અજમેરી, શબ્દસર, જાન્યુ, ૪૭-૫૪
 તને કોના દર્દ હું સમ? (ડાહ્યાભાઈ માસૂમ) - ભરત સોલંકી, દલિતચેતના, જૂન, ૨૫-૮
 તરજુમો (મધુકાન્ત કલ્પિત) - રમણ વાઘેલા, હયાતી, સાપ્તે., ૩૪-૭
 તરવેણી (હર્ષદ ત્રિવેદી) - ધ્વનિલ પારેખ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સાપ્તે., ૮-૧૧
 તારા ટંકે અજવાળું (નિર્ઝરી મહેતા) - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ, સાપ્તે, ૧૦-૨
 તૂણીર (પ્રવીણ ગઢવી) - ગંગારામ મકવાણા, શબ્દસર, માર્ચ, ૩૮-૪૫
 તેજ લિસોટા ત્રાડ (કિશોરસિંહ સોલંકી) - રમેશ પટેલ, પરબ,

ડિસે., ૭૪-૭
 દર્શનિકા (કવિ ખબરદાર) - રમેશ પુરોહિત, કવિતા, માર્ચ-એપ્રિલ, ૧-૨
 ધ ન્યૂ કેનન, એન એન્થ્રોલોજી ઓફ કેનેડિયન પોએટ્રી (સં. કેરેમાઈન સ્ટારમીનો) - સં. સતીશ ડણાક, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓગસ્ટ, ૪૨-૭
 નજીક (દેવેન્દ્ર દવે) - ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, પરબ, ફેબ્રુ., ૬૬-૮
 નામ તારું ડુદાક્ષ પર (મધુમતી મહેતા) - ચિનુ મોદી, પરબ, ઓક્ટો., ૭૪-૬
 નામ લખી દર્દ (હરિવદન જોષી) - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ, મે, ૨૧-૪
 નિખાલસ (શૈલેષ પંડ્યા) - ગિરીશ પરમાર, તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ, ૪૨-૭
 નિસબત (પ્રજ્ઞા વશી) - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ, જાન્યુ., ૧૮-૨૦
 પડછાયો (પ્રવીણ ગઢવી) - ગંગારામ મકવાણા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૨૦-૩
 પદપ્રાંજલિ (હરીશ મીનાશ્રુ) - કોશા આચાર્ય, વિવિધાસંચાર, સાપ્તે-ફેબ્રુ., ૧૦૫-૧૧૦
 પાથરણાવાળો (રમેશ આચાર્ય) - મધુ કોઠારી, કવિલોક, સાપ્તે-ઓક્ટો, ૩૮-૪૦
 - સંજય આચાર્ય, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૩૭-૪૦
 - સિલાસ પટેલિયા, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૨૬-૭
 પીડાની ટપાલ (નીલેશ કાથડ) - બાબુ દાવલપુરા, દલિતચેતના, જુલાઈ, ૧૨-૭
 - રાજેન્દ્ર પરમાર, દલિતચેતના, ઓક્ટો., ૧૬-૨૨
 પ્રીત ગુંજન (સં. ગુણવંત બરવાળિયા) - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ, સાપ્તે., ૨૪-૫
 ફૂલની ચરી (જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ) - મહેન્દ્ર કે. નાઈ, વિવિધાસંચાર, સાપ્તે-ફેબ્રુ., ૭૧-૮૦
 બચાવનામું (રઘુવીર ચૌધરી) - પુષ્પા ભટ્ટ, પરબ, એપ્રિલ, ૬૪-૭૦
 બહિષ્કૃત ફૂલો (નીરવ પટેલ) - નીતિન રાહીડ, વિવિધાસંચાર, સાપ્તે-ફેબ્રુ., ૮૩-૭
 બાપુજીની છત્રી (રાજેન્દ્ર પટેલ) - દક્ષા વ્યાસ, વિવિધાસંચાર, સાપ્તે-ફેબ્રુ., ૬૮-૭૦
 બીજી બાજુ હજી મેં જોઈ નથી (લલિત ત્રિવેદી) - રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન', પરબ, જાન્યુ., ૫૬-૬૦

બુદ્ધચરિત (નરસિંહરાવ દિવેટિયા) - ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-ડિસે., ૨૭-૩૩

ભીતરની ભીનાશ (મનસૂર કુરેશી) - ગંભીરસિંહ ગોહિલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૩૦

ભીતરનો વલોપાત (સોમ વાઘેલા) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૪૯-૫૦

મધુકાન્ત કલ્પિત એક અફવા છે (મધુકાન્ત કલ્પિત) - મણિલાલ હ. પટેલ, હયાતી, માર્ચ, ૪૬-૮

મન પાંચમના મેળામાં, ભાગ : ૧-૨-૩ (રમેશ પારેખ) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૧૦-૬

માણસ તોયે મળવા જેવો (મકરંદ મૂસળે) - રશીદ મીર, પરબ, ફેબ્રુ., ૭૬-૮

મારા ફળિયામાં (પ્રભુદત ભટ્ટ) - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ, મે, ૨૪-૬

મિનોઈ સાચું કહેતી'તી (પ્રફુલ્લ રાવલ) - પન્ના ત્રિવેદી, તાદર્થ્ય, જૂન, ૧૮-૨૪

- રાધેશ્યામ શર્મા, પરબ, નવે., ૬૯-૭૧

મુખવટાના શહેરમાં (આશિત હૈદરાબાદી) - મધુ કોઠારી, મોનોઇમેજ, માર્ચ, ૨૫-૬

મૌનને તટ (શંભુપ્રસાદ જોશી) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો, ૪૦-૧

રોજ તારી યાદમાં (કુમાર જૈમિની શાસ્ત્રી) - ગૌરાંગ ઠાકર, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૪૩-૬

લઘરો (લાભશંકર ઠાકર) - કલ્પના મચ્છર, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૨૦-૩

- સંજય આચાર્ય, તાદર્થ્ય, માર્ચ, ૨૫-૩૦

વિતાન સુદ બીજ (રમેશ પારેખ) - સતીશ ડણાક, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૧૯-૨૪

સવાર લઈને (અનિલ ચાવડા) - દિનેશ દેસાઈ, કવિલોક, જાન્યુ-ફેબ્રુ., ૩૬-૮

- રોહિત કપૂરી, વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૧૬૭-૭૨

સૂર્યમુખી (ખલીલ ધનતેજવી) - રમેશ પુરોહિત, કવિતા, માર્ચ-એપ્રિલ, ૩૦-૧

સુવર્ણમૃગ (રાજેશ પંડ્યા) - જલ્પા પટેલ, વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૧૨૨-૩૧

- પ્રકાશ પરમાર, વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૧૩૨-૩૮

હું હવે કાગળ ઉપર (જિતેન્દ્ર પ્રજાપતિ) - સંધ્યા ભટ્ટ, કુમાર, ઓક્ટો, ૮૪-૫

હે, સખી! તું રક્તમાં વહે છે (દિલીપ મોદી) - મધુ કોઠારી,

મોનોઇમેજ, માર્ચ, ૨૧-૪

કવિતા અભ્યાસ :

અછાંદસ : નવી સદીની નવી કલમે - વિરેન પંડ્યા, શબ્દસર, એપ્રિલ-મે, ૭-૨૧

અનુ-આધુનિક કવિતા : ઓળખ આલેખ - મણિલાલ હ. પટેલ, વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૪-૧૧

(કવિ) અમૃત ઘાયલ - રાજેશ વ્યાસ, મિસ્કીન, ગઝલવિશ્વ, સાપ્ટે-ડિસે., ૮૮-૧૦૧

- એજ, પરબ, નવે., ૪૦-૫૧

(કવિ) અહેસાન દાનિશ - ગોવિંદ કલ્યાણજી માંડાણી, કુમાર, ઓગસ્ટ, ૨૭-૮

અંગ્રેજી ગીતાંજલિની હસ્તપ્રત - શૈલેષ પારેખ, સન્ધિ, જાન્યુ-માર્ચ, ૫૫-૧૧૧

આધુનિક કન્નડ કવિતા (એક વિહંગાવલોકન) - રમેશ આ. ઓઝા, પગલું, જાન્યુ-ફેબ્રુ., ૧-૧૧

આધુનિક ગઝલની ગતિવિધિઓ - મેરુ એચ. વાઢેર, વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૧૨-૨૪

ઉર્દૂ શાયરીની તવારીખ - રમેશ પુરોહિત, કવિતા, માર્ચ-એપ્રિલ, ૩૨-૩, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૨૪-૫

ઉમાશંકર જોશી અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર - શૈલેષ પારેખ, કવિલોક, માર્ચ-એપ્રિલ, ૨-૭

ઉર્મિની ઓળખ શ્રેણી - જલન માતરી, કુમાર, (અકારાદિકમે) અઝીઝ કાદરી, માર્ચ, ૪૯, કામિલ બુખારી, સાપ્ટે., ૪૯, ગુણવંત ઉપાધ્યાય, જુલાઈ, ૫૧, ગૌરાંગ ઠાકર, જાન્યુ., ૪૬, જીતેન્દ્ર પટેલ, ડિસે., ૫૦, તથાગત પટેલ, એપ્રિલ, ૫૧, પ્રજ્ઞા વશી, મે, ૪૬, બેન્યાઝ ધ્રોલવી, નવે., ૪૮, ભાવેશ ભટ્ટ, ઓક્ટો, ૮૧, મુસાફિર પાલનપુરી, ફેબ્રુ, ૪૮, રાજ લખતરવી, જૂન, ૫૦, સ્નેહલ જોષી, ઓગસ્ટ, ૪૭

ઉષા ઉપાધ્યાયનાં કાવ્યો - ગુણવંત વ્યાસ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૨૨-૭

કવિતા (ઈ.સ. ૨૦૦૦ પછીના કાવ્યસંગ્રહો) : નવી સદીની નવી કલમે - અજયસિંહ ચૌહાણ, શબ્દસર, એપ્રિલ-મે, ૨૨-૮

કવિતા અને કલ્પના - પ્રવીણ દરજી, મોનોઇમેજ, નવે., ૮-૮

કવિતા અને પ્રેરણા - સતીશ ડણાક, મોનોઇમેજ, નવે., ૧૦-૨

કવિતા અને સંગીત - પીયૂષ પંડ્યા 'જ્યોતિ', મોનોઇમેજ,

નવે., ૧૩
 કવિતાના અનુવાદની પ્રક્રિયા - હિમાંશુ પટેલ, પગલું, નવે-
 ડિસે., ૨૦-૮
 (કવિ) કાબિલ અજમેરી - ગોવિંદ કલ્યાણજી માંડાણી, કુમાર,
 ફેબ્રુ., ૪૬-૭
 કાવ્યની વ્યાખ્યા અને તેનું સ્વરૂપ - કુમાર જૈમિની શાસ્ત્રી,
 તાદર્થ્ય, ઓક્ટો., ૯-૧૨
 કાવ્યની સમજમાં સમયનો સંદર્ભ - બાબુભાઈ સી. સોલંકી,
 કવિલોક, મે-જૂન, ૩૫-૭
 (કન્નડ કવિ) એ. કે. રામાનુજમ - રમેશ આ. ઓઝા, પગલું,
 જાન્યુ-ફેબ્રુ., ૨૮, કે. એસ. નરસિંહસ્વામી - ૨૧-૨, કે.
 વી. તિરુમલેશ, ૨૬-૭, કે. વી. પુટપ્પા 'કુવેમ્પુ', ૧૨-૪,
 જયદેવી તાપિ લિગાડે, ૨૩-૪, વી. જી. ભાટ, ૨૫
 (કવિ) ખલીલ ધનતેજવી - કનૈયાલાલ ભટ્ટ, ગઝલવિશ્વ, સાપ્ટે-
 ડિસે., ૭૮-૮૨
 ગની દહીંવાલાની ગઝલોમાં ભાવસૃષ્ટિનું વૈવિધ્ય - ભરત એ.
 કાનાબાર, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૨૯-૩૨
 ગંગા સતીની ભજનવાણીમાં ગુરુમહત્તાનું નિરૂપણ - ભરત
 પંડ્યા, લોકગુર્જરી, જૂન, ૨૨-૩૧
 ગાફિલની ગઝલો - રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન', ગઝલવિશ્વ, જૂન,
 ૫૯-૭૧
 ગીતનું શિલ્પવિધાન - દક્ષા વ્યાસ, શબ્દસૃષ્ટિ, ફેબ્રુ., ૭૦-
 ૭
 ગુજરાતી કવિતામાં વન અને વસંતની મુલાકાત - અસ્મિતા
 યાજ્ઞિક, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૩૫-૭
 ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં કીડીનું પ્રતીક - આહમદ મકરાણી,
 બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૧૯-૨૩
 ગુજરાતી વર્ષાગીતો અને પર્યાવરણ - દક્ષા ચૌહાણ, પરિવેશ,
 એપ્રિલ-જુલાઈ, ૮૧-૩
 (કવિ) ગોકાક વિનાયક કૃષ્ણ - નલિન પંડ્યા, પગલું, જાન્યુ-
 ફેબ્રુ., ૧૫-૮
 ચાર કવિઓ વિશે (હરીશ મીનાશ્રુ, વિનોદ જોશી, મણિલાલ
 હ. પટેલ, બાબુ સુથાર) એક જુદી વાત - સુમન શાહ,
 સન્ધિ, જાન્યુ-માર્ચ, ૧૧૨-૨૨
 જટાયુ, બાહુક, શિખંડી : એક અભ્યાસ - ગુણવંત વ્યાસ,
 તાદર્થ્ય, જાન્યુ., ૨૩-૩૫
 જાનપદી કવિતા : સર્જકની આંતરચેતના - હેમંત સુથાર,
 શબ્દસર, જુલાઈ, ૪૮-૫૧
 જ્ઞાનમાર્ગી કાવ્યધારામાં અખાનું સ્થાન - શર્મિષ્ઠાબહેન

ભીખાભાઈ પટેલ, શબ્દસર, જાન્યુ, ૫૫-૬૩
 તેનજિન ત્સુદુએનાં કાવ્યો - રાજેશ પંડ્યા, ૫૨બ, એપ્રિલ,
 ૨૩-૩૧
 (કવિ) દત્તાત્રેય રામચંદ્ર બેન્દ્રે - રમેશ આ. ઓઝા, પગલું,
 જાન્યુ-ફેબ્રુ., ૧૯-૨૦
 દલિતચેતના, ૨૦૧૨-૧૪ દરમ્યાન પ્રગટ કવિતાની સમીક્ષા
 - દાન વાઘેલા, દલિતચેતના, ફેબ્રુ., ૧૨-૬
 (કવિ) દાગ દહેલ્વી - દીપક બારડોલીકર, ધબક, સાપ્ટે.,
 ૩૬-૪૦
 (કવિ) દેવાનંદ સ્વામી - ભીમજી ખાચરિયા, લોકગુર્જરી, માર્ચ,
 ૪૬-૫૭
 ધ્વનિનાં સોનેટમાં છંદોનો વિનિયોગ - નિયતિ અંતાણી,
 શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૧૮૬-૯૦
 નર્મદનું કબીરવડ - પર્યાવરણકેન્દ્રી વિવેચનાની દૃષ્ટિએ -
 પ્રવીણ દરજી, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૬૨-૫
 નરસિંહ મહેતાની કવિતામાં પ્રવેશ - રમણ સોની, એતદ્,
 જુલાઈ-સાપ્ટે., ૫૪-૮૬
 નવ્યકવિ : નવ્ય કવિતાશ્રેણી - ધીરુ પરીખ, કવિલોક,
 (અકારાદિ ક્રમે) - અશોક ચાવડા, માર્ચ-એપ્રિલ, ૧-૨, કૃષ્ણ
 દવે, જાન્યુ-ફેબ્રુ., ૧-૨, તેજસ દવે, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૧-૨,
 દેવેન્દ્ર દવે, સાપ્ટે-ઓક્ટો, ૧-૨, ભાવેશ ભટ્ટ, નવે-ડિસે., ૧-
 ૨, હરદ્વાર ગોસ્વામી, મે-જૂન, ૧-૨
 (કવિ) નામદેવ ઢસાળ - અરવિંદ કોરડે, હયાતી, માર્ચ, ૩૫-
 ૪૦
 (કવિ) નાસિર કાઝમી - દીપક બારડોલીકર, ધબક, ડિસે.,
 ૫૪-૬૦
 નિષ્કુળાનંદસ્વામીની રચનામાં ગુરુભક્તિ - જે. એમ.
 ચંદ્રવાડિયા, લોકગુર્જરી, સાપ્ટે., ૧૪-૨૩
 ન્હાનાલાલની કવિતામાં લોકતત્ત્વ - મહીપતસિંહ રાઓલજી,
 તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૧૬-૩૨
 પન્ના નાયકની કવિતામાં ડાયસ્પોરિક ભાવસંવેદનો - આનંદ
 એમ. બથીયા, વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૪૮-૫૧
 પાપ તારુ પરકાશ : પાઠાંતરના પ્રકાશમાં - રવજી રોકડ,
 ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક, જાન્યુ-માર્ચ, ૨૮-૪૧
 પ્રશ્નોત્તરી કવિતાનું સ્વરૂપ - મધુ કોઠારી, મોનોઈમેજ, જુલાઈ,
 ૧૩-૫
 બે હજાર દસ-અગિયારની ગુજરાતી કવિતા - અજયસિંહ
 ચૌહાણ, વિવિધાસંચાર, સાપ્ટે-ફેબ્રુ., ૨૫-૩૨
 બે હજાર બાર-તેરની ગુજરાતી કવિતાનું સરવૈયું - સુધા

ચૌહાણ, પરબ, સપ્ટે., ૬૧-૭૦
 બ્રિટીશ-અમેરિકન ડાયસ્પોરિક કવિતા - રમેશ ચૌધરી,
 શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૧૯૬-૨૦૫
 ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રમાં આધુનિક વિચાર - હર્ષદેવ માધવ,
 પરબ, માર્ચ, ૪૯-૫૩
 (કવિ) મનીષા જોશી - કૌશિકરાય જ. પંડ્યા, વિવિધાસંચાર,
 સપ્ટે-ફેબ્રુ., ૫૮-૬૫
 મનોજ ખંડેરિયાની ગઝલોમાં નગર સંવેદન - ઇલિયાસ
 આખલી, વિવિધાસંચાર, સપ્ટે-ફેબ્રુ., ૩૩-૪૧
 મનોજ ખંડેરિયાની ગઝલમાં પ્રણયસંવેદન - ઇલિયાસ
 આખલી, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો, ૧૩-૬
 (કવિ) મંઝર નવસારવી - ઈબ્રાહીમ મોહંમદ સૈયદ, ધબક,
 ડિસે., ૪૧-૪
 (કવિ) માઘ અને શિશુપાલવધ - યોગિની હિમાંશુ વ્યાસ,
 શબ્દસર, જૂન, ૫૦-૫
 મારી પ્રિય કવિતા શ્રેણી-શબ્દાલય, સાગર અને શશી (કાન્ત)
 - ચિનુ મોદી, માર્ચ, ૪૬-૭
 (કવિ) મીરાજી - ગોવિંદ કલ્યાણજી માંડાણી, કુમાર, જૂન,
 ૪૮-૯
 મુક્તક એટલે સઘપ્રકાશ - રમેશ પુરોહિત, કવિતા, માર્ચ-
 એપ્રિલ, ૩૪-૬
 (કવિ) મુનીર નિયાજી - ગોવિંદ માંડાણી, કુમાર, સપ્ટે., ૪૪-
 ૬
 મૃત્યુ વિષયક કાવ્યો - કેશુભાઈ પટેલ, તાદર્થ્ય, મે, ૪૬-
 ૯
 મેઘાણીનાં કાળજથી લોકગીતો - પિનાકી નાનકભાઈ મેઘાણી,
 લોકગુર્જરી, ડિસે., ૧૦૦-૦૪
 યોસેફ મેકવાનનું કાવ્યસર્જન - પ્રવીણ ગઢવી, તાદર્થ્ય, જાન્યુ.,
 ૩૬-૪૪
 'રણમલ્લ છંદ'માં પ્રયોજાયેલા અરબી-ફારસી શબ્દો - પ્રફુલ્લ
 રાવલ, કવિલોક, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૨-૪
 'રણમલ્લ છંદ'માં પ્રયોજાયેલા છંદો - પ્રફુલ્લ રાવલ,
 કવિલોક, મે-જૂન, ૨-૩
 રવિસાહેબ : મરમી સંતકવિ - રાજેશ એમ. રૂપારેલિયા,
 તાદર્થ્ય, મે, ૨૦-૬
 રાજેન્દ્ર પટેલનાં કાવ્યો : ભૌતિકમાં અભૌતિકની શોધ -
 ગુણવંત વ્યાસ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જૂન, ૨૬-૩૪
 રાજેન્દ્ર શાહ : કવિતાઓના અનુવાદક લેખે - પ્રસાદ
 બ્રહ્મભટ્ટ, કવિલોક, જાન્યુ-ફેબ્રુ., ૨-૯

રાજેન્દ્ર શાહની કવિતામાં જીવનદર્શન - પ્રવીણ દરજી, પરબ,
 ડિસે., ૪૩-૫૧
 (કવિ) રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' - કનૈયલાલ ભટ્ટ, ગઝલવિશ્વ,
 સપ્ટે-ડિસે., ૮૩-૭
 રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'ની કવિતા - પૂર્વી ઓઝા, તાદર્થ્ય,
 એપ્રિલ, ૧૬-૩૩
 (કવિ) રૂસ્વા મઝલૂમી - મુસાફિર પાલનપુરી, ધબક, ડિસે.,
 ૪૫-૫૩
 ઋતુસંહારમાં પર્યાવરણ - જીતેન્દ્ર આઈ. ટેઇલર, પરિવેશ,
 જાન્યુ-માર્ચ, ૩૮-૯
 લોર્ડ ટેનીસનની કવિતા - સુરેશ શુક્લ, કવિલોક, નવે-ડિસે.,
 ૨-૪
 વ્યક્તિલક્ષી કાવ્યો : આછી ઝલક - રમેશ આ. ઓઝા,
 પગલું, સપ્ટે-ઓક્ટો, ૨-૪
 શબરી : નરેશ મહેતાની અને સિતાંશુ મહેતાની - શરીફા
 વીજળીવાળા, બુદ્ધિપ્રકાશ, ફેબ્રુ., ૧૬-૮
 સરોદનાં ભજનો - નરોત્તમ પલાણ, શબ્દસૃષ્ટિ, જુલાઈ, ૬૬-
 ૭૦
 સંસ્કૃત પ્રણયકાવ્યો - નીના ભાવનગરી, કવિતા, જુલાઈ-
 ઓગસ્ટ, ૩૦-૨, સપ્ટે-ઓક્ટો, ૩૩-૮
 સાંપ્રત ગઝલ - રશીદ મીર, ધબક, જૂન, ૧-૨
 સાંપ્રત ગુજરાતી કવિતા અને ઇન્ટરનેટ સોશિયલ મીડિયા -
 વિજયસિંહ એમ. ઠાકોર, વિવિધાસંચાર, સપ્ટે-ફેબ્રુ., ૫૨-૭
 સુન્દરમૂની હળવી શૈલીની રચનાઓ - દક્ષા વ્યાસ, બુદ્ધિપ્રકાશ,
 ફેબ્રુ., ૩૨-૩
 (કવિ) શ્રીધર વ્યાસ - પ્રફુલ્લ રાવલ, કવિલોક, સપ્ટે-ઓક્ટો,
 ૨-૩
 (પ્રયોગશીલ કવિ) વર્ષદેવ માધવ - હેમંત વૈષ્ણવ, શબ્દસર,
 નવે., ૫૫-૬૩
 હર્ષદ ચંદારાણાની ગઝલોમાં પ્રકૃતિનું તત્ત્વ - અલ્પેશ
 કળસરિયા, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૧૪૮-૫૨
 હર્ષદેવ માધવ કૃત તાન્કા કાવ્યોમાં આધુનિક વિચારધારા
 - ઉર્વી પ. દવે, તાદર્થ્ય, માર્ચ, ૩૧-૯
 હાઈકુ : અર્થવિભાવનો આલેખ - પન્ના ત્રિવેદી, તાદર્થ્ય,
 ફેબ્રુ., ૧૯-૩૯
 વાર્તા આસ્વાદ :
 અને...ધીમે ધીમે તાળીઓ પડતી રહી (માય ડિયર જયુ)
 - જગદીશ ગુર્જર, તથાપિ, માર્ચ-મે, ૧૦૩-૬

એમ તો નો જ થાવા દેવાય (કિરીટ દૂધાત) - અજય સરવૈયા, એતદ્, એપ્રિલ-જૂન, ૭૦-૬
 કસર (માય ડિયર જયુ) - કમલેશ સોલંકી, તાદર્થ્ય, જુલાઈ, ૪૪-૬
 કંઈ પણ બની શકે (જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ) - ઇલા નાયક, એતદ્, એપ્રિલ-જૂન, ૭૭-૮
 ખલાસ (સંજય ખત્રી) - ધીરેન્દ્ર મહેતા, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૨૩-૬
 ઘોડાર (મોહન પરમાર) - ગણપત સોઢા, દલિતચેતના, ઓગસ્ટ, ૧૯-૨૧
 ચીલ (દશરથ પરમાર) - નીતિન રાઠોડ, તાદર્થ્ય, નવે., ૪૩-૫
 ચુટકી (હરીશ નાગેચા) - ભરત મકવાણા, તાદર્થ્ય, મે, ૪૩-૫
 જાળું (મોહન પરમાર) - વિક્રમ સોલંકી, દલિતચેતના, ફેબ્રુ., ૨૪-૭
 જીવનનું પ્રભાત (ધૂમકેતુ) - ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા, એતદ્, જાન્યુ-માર્ચ, ૬૪-૭૫
 ઝોળી (હરીશ મંગલમ) - બાબુ દાવલપુરા, હયાતી, સપ્ટે., ૩૮-૪૦
 ટોબાટેકસિંહ (સઆદત હસન મન્ટો) - હિતેશ ગાંધી, તાદર્થ્ય, માર્ચ, ૪૦-૬
 ટોમેન (સુમન શાહ) - જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ, તથાપિ, માર્ચ-મે, ૧૦૭-૧૦
 થીગડું (સુરેશ જોષી) - ધીરેન્દ્ર મહેતા, એતદ્, એપ્રિલ-જૂન, ૮૦-૨
 દાદરો (ચન્દ્રા શ્રીમાળી) - પટેલ જલ્પા જે., હયાતી, જૂન, ૨૮-૮
 દાપું (સુરમલ વહીનિયા) - જિજ્ઞેશ ઠક્કર, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે, ૩૧-૩
 દાદા આપણું ઝાડ (મૂ. લે. પ્રકાશ પાઠક, રૂપા. હરિશ્ચંદ્ર) અને લીમડાનું ઝાડ (શ્રીનાથજી... રૂપાં. હરિશ્ચંદ્ર) - બીના વેર, પરિવેશ, એપ્રિલ-જુલાઈ, ૪૨-૪
 દોરડું લઈને કૂવામાં (સુમન શાહ) - વિજય શાસ્ત્રી, તથાપિ, સપ્ટે-નવે., ડિસે-ફેબ્રુ., ૭૧-૩
 ધર્મ (મોનિકા ગજેન્દ્ર ગડકર) - શરીફા વીજળીવાળા, એતદ્, જાન્યુ-માર્ચ, ૭૬-૮
 નાતો (મનોહર ત્રિવેદી) - જયંત કે. ઉમરેઠિયા, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૪૭-૫૦

નિત્યક્રમ, વળાંક (પન્ના નાયક) - નીતિન રાઠોડ, તાદર્થ્ય, જૂન, ૩૮-૪૦
 પડળ (મોહન પરમાર) - વિક્રમ સોલંકી, શબ્દસર, જૂન, ૬૦-૩
 ફાન્સિસ મેકોમ્બરની ટૂંકી, સુખી જિંદગી (હેમિંગ્વે) - શરીફા વીજળીવાળા, બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૨૩-૫
 બ્રાઉન મોર્નિંગ (જેક પાવલોવ) - બાબુ સુથાર, સન્ધિ, ઓક્ટો-ડિસે., ૭૫-૮૧
 મનસુખ (હિમાંશી શેલત) - નીતિન પી. પટેલ, પરિવેશ, જાન્યુ-માર્ચ, ૮૦-૧
 મરદ કસુંબલ રંગ ચડે (પ્રવીણ ગઢવી) - ગંગારામ મકવાણા, પરબ, એપ્રિલ, ૪૭-૫૦
 મહુએ કા પેડ (માર્કન્ડેય) - જૈમિના ભોઈ, પરિવેશ, એપ્રિલ-જુલાઈ, ૧૭-૮
 મા-દીકરી (કંદર્પ ર. દેસાઈ) - દષ્ટિ પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, જૂન, ૨૮-૩૩
 મારી ચંપાનો વર (ઉમાશંકર જોશી) - ભગવાન એસ. ચૌધરી, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૩૦-૧
 -* એ જ, શબ્દસર, ડિસે., ૩૯-૪૧
 રાવી પાર (ગુલઝાર) - પન્ના ત્રિવેદી, શબ્દસૃષ્ટિ, માર્ચ, ૮૪-૮
 લવસ્તોરી-૨૦૧૪ યાને અસ્મૃત્યતા અખંડ છે (દશરથ પરમાર) - પ્રવીણ જોષી, દલિતચેતના, જુલાઈ, ૩૦-૨
 વાડો (મોહન પરમાર) - ગણપત સોઢા, દલિતચેતના, જુલાઈ, ૨૭-૮૨
 વેર (પ્રભુદાસ પટેલ) - પંકજકુમાર એલ. પરમાર, દલિતચેતના, ફેબ્રુ., ૨૮-૩૦
 સખીરી! મેં તો પ્રેમદિવાની (ભરત સોલંકી) - જયેશકુમાર નટવરલાલ પટેલ, દલિતચેતના, સપ્ટે, ૨૦-૩
 સંદર્ભગ્રંથો (હિમાંશી શેલત) - ઇલા નાયક, એતદ્, જાન્યુ-માર્ચ, ૮૦-૩
 સાતમો દિવસ (પન્ના ત્રિવેદી) - નીતિન રાઠોડ, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો, ૪૬-૮
 સાંકળ (ધરમાભાઈ શ્રીમાળી) - વંદના રામી, દલિતચેતના, જુલાઈ, ૩૩-૪
વાર્તાસંગ્રહ સમીક્ષા :
 અક્ષરબીજ (મેઘા ગોપાલ ત્રિવેદી) - ઇલા નાયક, પરબ, ડિસે., ૬૬-૭૦

અમેરિકા ઉવાચ, દરિયાપારના દર્પણમાં (પ્રીતમ લખલાણી) – જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા, તાદર્થ્ય, મે, ૩૫-૬
 આઈ એમ શ્યોર (નીલમ દોશી) – વિજય શાસ્ત્રી, પરબ, ઓગસ્ટ, ૬૭-૮
 આકાશગંગા (પુરુરાજ જોષી) – પૂજા જોષી, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૩૯-૪૦
 આસ્થાના મધપૂડો (ફાધર વર્ગીસ પોલ) – કેશુભાઈ દેસાઈ, તાદર્થ્ય, ઓક્ટો, ૪૦-૫
 ઉજળિયાત (શંકર પેન્ટર) – ઈશ્વરલાલ ઓઝા, દલિતચેતના, જાન્યુ, ૧૮-૨૧
 – પ્રવીણ જોષી, પ્રેમ, દલિતચેતના, ડિસે., ૩૧-૪
 એક ડગલું આગળ (પારુલ કંદર્પ દેસાઈ) – કિશોરી ચંદારાણઆ, પરબ, ઓગસ્ટ, ૭૭-૮૧
 કાળી પરજ (ઇલા આરબ મહેતા) – રાધેશ્યામ શર્મા, પરબ, ડિસે., ૬૦-૨
 કોતરેલી ક્ષણો (ધરમસિંહ પરમાર) – ધરમાભાઈ શ્રીમાળી, દલિતચેતના, જાન્યુ, ૧૬-૭
 ગંઠાઈ ગેયલું લોહી (ધીરેન્દ્ર મહેતા) – સંધ્યા ભટ્ટ, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૧૨-૫
 ઘટના પછી (હિમાંશી શેલત) – વર્ષા સી. પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે., ૨૧-૬
 જરાક (રવીન્દ્ર પારેખ) – રાધેશ્યામ શર્મા, પરબ, માર્ચ, ૬૬-૮
 જીવ (માય ડિયર જ્યુ) – મણિલાલ હ. પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૨૨-૩
 તેત્રીસ વાર્તાઓ (પવનકુમાર જૈન) – હિમાંશી શેલત, પરબ, જુલાઈ, ૭૨-૭૭
 થુંબડી (સંજય ચૌહાણ) – ભરત સોલંકી, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૭૮-૮૨
 નાતો (મનોહર ત્રિવેદી) – ભીમજી ખારરિયા, પ્રત્યક્ષ, ઓક્ટો-ડિસે., ૫-૮
 પ્રા. કથિત (પ્રાણજીવન મહેતા) – રમણીક સોમેશ્વર, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૧૫-૮
 ફરકડી (દીવાન ઠાકોર) – મણિલાલ હ. પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૩૧-૨
 બે ઈ-મેઈલ અને સરગવો (દશરથ પરમાર) – પ્રેમજી પટેલ, દલિતચેતના, ઓગસ્ટ, ૧૩-૮
 બે હજાર પાંચની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ (સં. વીનેશ અંતાણી) – વિશ્વનાથ પટેલ, પરબ, જૂન, ૭૪-૮૦

રણખજૂરીની છાયામાં (મોહનલાલ પટેલ) – પ્રફુલ્લ મહેતા, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૩૮-૪૦
 રિયાલીટી શો (નવનીત જાની) – કિરીટ દૂધાત, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ, ૭-૧૦
 – બિપિન પટેલ, શબ્દસૃષ્ટિ, જાન્યુ, ૭૭-૮૪
 લિસોટો (અમૃત મકવાણા) – નરેશ મગરા, દલિતચેતના, જાન્યુ, ૨૨-૫
 વન્યરાગ (પ્રભુદાસ પટેલ) – પંકજ પરમાર, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે, ૧૭-૨૦
 – વિક્રમભાઈ સોલંકી, તાદર્થ્ય, નવે, ૩૦-૬
 – *એજ, શબ્દસર, માર્ચ, ૩૦-૭
 વિભાજનની વાર્તાઓ (અનુ. શરીફા વીજળીવાળા) – પન્ના ત્રિવેદી, પરબ, સપ્ટે., ૭૧-૩
 શબવત (રમેશ ર. દવે) – સંસ્કૃતિ હ. પરમાર, શબ્દસર, ઓક્ટો., ૫૯-૬૩
 શમ્યાપ્રાસ (ગુણવંત વ્યાસ) – આશા કે. ગોહિલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૧૬-૭
 – ઇલા નાયક, શબ્દસર, ઓક્ટો, ૫૧-૮
 – સંધ્યા ભટ્ટ, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૩૪-૭
 સુગંધ (ગિરીશ ભટ્ટ) – બિપિન આશર, બુદ્ધિપ્રકાશ, મે, ૩૭-૪૧
 સફેદ અંધારું (પન્ના ત્રિવેદી) – ઇલા નાયક, પરબ, માર્ચ, ૬૯-૭૫
 – સંધ્યા ભટ્ટ, પ્રત્યક્ષ, જુલાઈ-સપ્ટે., ૧૧-૩

વાર્તા અભ્યાસ :

અનુઆધુનિક દર્શનિકતા : ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાના સંદર્ભે – કોશા આચાર્ય, શબ્દસૃષ્ટિ, નવે., ૧૫૩-૬૫
 અમૃતા પ્રીતમનો વાર્તાવિશેષ : યથાર્થથી યથાર્થ સુધી – પન્ના ત્રિવેદી, શબ્દસર, જુલાઈ, ૩૨-૪૭
 આધુનિક ટૂંકીવાર્તામાં પ્લોટનું સ્વરૂપ – જયેશ ભોગાયતા, ફાર્બસસભા ત્રૈમાસિક, જાન્યુ-માર્ચ, ૫૨-૬૧
 આધુનિકોત્તર ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તામાં ગ્રામચેતના – ગુણવંત વ્યાસ, તાદર્થ્ય, ઓગસ્ટ, ૧૨-૨૫
 ઉત્તર સુરેશ જોષી ગુજરાતી ટૂંકીવાર્તાની વિભાવના – જયેશ ભોગાયતા, તથાપિ, જૂન-ઓગસ્ટ, ૧૭-૩૦
 કાફકાનું મેટામોર્ફોસીસ – શતાબ્દીના સરવાળે – નટવર ગાંધી, સન્ધિ, જુલાઈ-સપ્ટે, ૭૯-૮૫
 ગુજરાતી દલિતવાર્તા : કેટલાંક નિરીક્ષણો – પ્રવીણ ગઢવી,

બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૨૮-૮
 ગુણવંત વ્યાસની વાર્તાઓમાં દલિત સંવેદના - વિશ્વનાથ પટેલ, હયાતી, જૂન, ૩૦-૪
 ચાર દલિતવાર્તાઓ (સેતુ, લોભ, તારાજી, ખમીશ - અનિલ વાઘેલા) - નરેશ મગરા, દલિતચેતના, જૂન, ૧૪-૭
 જયંત ખત્રીની વાર્તાઓમાં માનવીય સંબંધોની વિકૃતિ અને વૈચિત્ર્ય - ભગવાન એસ. ચૌધરી, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે., ૨૭-૩૦
 જીવ વાર્તા (માય ડિયર જયુ)માં બોલીની કાર્યસાધકતા - રેણુકાબેન રાજપુત, દલિતચેતના, એપ્રિલ, ૧૪-૬
 ડર વાર્તા (દલપત ચૌહાણ)માં દલિતચેતના - સેજલ આર. મહિડા, દલિતચેતના, એપ્રિલ, ૧૭-૨૦
 (વાર્તાકાર) ડી. એચ. લોરેન્સ - સુરેશ શુક્લ, શબ્દસૃષ્ટિ, સપ્ટે., ૫૨-૪
 દલિતચેતના, ૨૦૧૨-૧૪ દરમ્યાન પ્રગટ વાર્તાની સમીક્ષા - ભી. ન. વણકર, દલિતચેતના, ફેબ્રુ., ૧૭-૨૩
 નવી વાર્તા ખરેખર નવી છે? - રાજેન્દ્રસિંહ ગોહિલ, શબ્દસર, એપ્રિલ-મે, ૩૦-૫૬
 બે હજાર બાર-તેરની વાર્તાઓ (વાર્તાનો બંધ દરવાજો ખોલવાનો પ્રયાસ) - દીવાન ઠાકોર, પરબ, જુલાઈ, ૪૬-૫૩
 મફત ઓઝાની વાર્તાઓમાં નારી - કલ્પનાબેન એમ. પટેલ, તાદર્થ્ય, માર્ચ, ૨૧-૪
 વૃત્તિના વંકવોળામણની વાર્તાઓ (બેકાબૂ-વનુ પાંધી, કમાઉ દીકરો - ચુનીલાલ મડિયા અને જયંત ખત્રીની હીરો ખૂંટ) - ધીરેન્દ્ર મહેતા, તથાપિ, સપ્ટે-નવે., ડિસે-ફેબ્રુ., ૬૭-૭૦
 વૈશ્વિકીકરણ અને ગુજરાતી નારીવાદી ટૂંકીવાર્તા - પન્ના ત્રિવેદી, તાદર્થ્ય, સપ્ટે., ૧૭-૩૬
 સ્નેહરશ્મિ : વાર્તાકાર તરીકે - પ્રભુદાસ પટેલ, તાદર્થ્ય, મે, ૩૦-૪

નવલકથા સમીક્ષા :

અ થાઉઝન્ટ સ્કેન્ડિડ સન્સ (ખાલેદ હુસેની) - શરીફા વીજળીવાળા, પરબ, ઓક્ટો., ૪૮-૫૭
 અણધારી યાત્રા (યોગેશ જોશી) - ઇલા નાયક, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૩૩-૬
 અમૃતપુત્ર (પ્રકાશ ત્રિવેદી) - પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, પરબ, માર્ચ, ૫૮-૬૫
 આનંદપુરમ્ આવો છો ને? (યશવંત ત્રિવેદી) - હિતેશ પંડ્યા,

બુદ્ધિપ્રકાશ, નવે., ૧૮-૨૨
 ઉદયાસ્ત દ્વારકા-સોમનાથ (નિપેજ જ. પંડ્યા) - ઈશ્વર પરમાર, તાદર્થ્ય, નવે., ૪૦-૨
 - ગંભીરસિંહ ગોહિલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ઓક્ટો., ૩૮-૮
 ઉદાસ નરવે (અબ્દુલા હુસૈન) - શરીફા વીજળીવાળા, નવનીત સમર્પણ, સપ્ટે., ૮૩-૮
 એક ટૂંકડો આકાશનો (દિનકર જોશી) - સંજય આચાર્ય, બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ, ૩૫-૪૦
 એક સ્તોત્રગાનની જેમ (લે. પેરુમ્પડુમ શ્રીધરન, અનુ. ફાધર વર્ગીસ પોલ) - બાબુ દાવલપુરા, પરબ, મે, ૬૨-૭૨
 એહ હમારા જીવના (દલપ કૌર ટિવાણા) - ભરત સોલંકી, તાદર્થ્ય, મે, ૨૭-૮
 ઓગળતી ભીનાશનાં મૃગજળ (હરીશ વટાવવાળા) - વિરંચિ ત્રિવેદી, તાદર્થ્ય, એપ્રિલ, ૩૮-૪૨
 કરણઘેલો (નંદશંકર મહેતા) - સંધ્યા ભટ્ટ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જાન્યુ., ૨૮-૩૧
 કાન્તાર (જગદીશ પટેલ) - બાબુ દાવલપુરા, હયાતી, જૂન, ૧૭-૨૩
 ગાંધારી (ના. ઘોં. મહાનોર, અનુ. ભારતી વૈદ્ય) - દર્શિની દાદાવાલા, શબ્દસૃષ્ટિ, એપ્રિલ, ૭૩-૮૪
 ઘરવટો (કલ્પેશ પટેલ) - પ્રશાંત પટેલ, શબ્દસર, માર્ચ, ૪૬-૮
 જીવતર (યોગેશ જોશી) - ઉત્પલ પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૨૪-૮
 ડૂમો (હરીશ વટાવવાળા) - શીતલ પટેલ, દલિતચેતના, ડિસે., ૧૫-૨૦
 તત્ત્વમસિ (ધ્રુવ ભટ્ટ) - શીલા વ્યાસ, પરિવેશ, એપ્રિલ-જુલાઈ, ૨૦-૬
 નોર્વેજિયન વુડ (હારાકી મુરાકામી) - અતુલ રાવલ, પરબ, માર્ચ, ૪૧-૬
 પાંખેથી ખર્ચુ આકાશ (ભારતી રાણે) - ગુણવંત વ્યાસ, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ, ૧૩-૭
 - સંધ્યા ભટ્ટ, બુદ્ધિપ્રકાશ, માર્ચ, ૧૩-૪
 - હિમાંગી શેલત, પરબ-ડિસે., ૬૩-૫
 પાંચ પગલાં પૃથ્વી પર (ઇલા આરબ મહેતા) - દક્ષા વ્યાસ, પરબ, ઓક્ટો., ૭૬-૮૦
 પ્રિયતમા (મોહન પરમાર) - નિમુ એસ. ટાંક, દલિતચેતના, ઓક્ટો., ૧૨-૫
 પોલીએના (એલીનોર પોર્ટર, અનુ. રશ્મિબહેન ત્રિવેદી) -

બીના વીર, પરિવેશ, જાન્યુ-માર્ચ, ૪૦-૩
 ફરી ઘર તરફ (પ્રદીપ પંડ્યા) - બિપિન આશર, પરબ, માર્ચ, ૭૫-૮
 ભદ્રંભદ્ર અમર છે (રતિલાલ બોરીસાગર) - અશોક દવે, પરબ, સપ્ટે., ૭૩-૬
 - ગંભીરસિંહ ગોહિલ, શબ્દસૃષ્ટિ, ઓક્ટો, ૮૬-૮
 - રમણ સોની, પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ-માર્ચ, ૧૦-૩
 ભળભાંખળું (દલપત ચૌહાણ) - વર્ષા એલ. પ્રજાપતિ, તાદર્થ્ય, ડિસે., ૪૨-૫૦
 મંડોળ (શંકરભાઈ સોમાભાઈ તડવી) - અરવિંદ પટેલ, દલિતચેતના, જુલાઈ, ૧૮-૨૬
 માધુરબાગન (પેરુમલ મુરુગન) - હિમાંશી શેલત, પ્રત્યક્ષ, એપ્રિલ-જૂન, ૨૮-૩૧
 વન વનમાં પારેવાં (કેશુભાઈ દેસાઈ) - એ. બી. પટેલ, દલિતચેતના, માર્ચ, ૨૮-૩૩
 વાસ (વિનોદ ગાંધી) - કેસર મકવાણા, હયાતી, જૂન, ૨૪-૭
 વિકર્ણ (કલ્પેશ પટેલ) - બાબુ દાવલપુરા, પરબ, ફેબ્રુ., ૬૮-૭૬
 વેદનાને પેલે પાર (વિકલરાય શ્રીમાળી) - ગુણવંત વ્યાસ, દલિતચેતના, ડિસે., ૧૨-૧૪
 વ્હાઈટહાઉસ (કેશુભાઈ દેસાઈ) - બાબુ દાવલપુરા, પરિવેશ, જાન્યુ-માર્ચ, ૮૧-૮
 શિખંડિની (કલ્પેશ પટેલ) - જગદીશ પટેલ, બુદ્ધિપ્રકાશ, ડિસે., ૪૧-૨
 સજા અને સમજૂતી (જિતુ મહેતા) - મધુસૂદન પારેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ, સપ્ટે., ૫૨-૩
 સતઅસતને પેલે ધાર (પ્રજ્ઞા વશી) - દક્ષા વ્યાસ, તાદર્થ્ય,

ડિસે., ૩૩-૬
 સેવીલ (ડેવીડ સ્ટોરી) - સુરેશ શુક્લ, પરબ જૂન, ૪૭-૫૧
 હજાર સારસો (યાસુનારી કાવાબાતા) - સંજય ચોટલિયા, શબ્દસર, જુલાઈ, ૫૨-૮

નવલકથા અભ્યાસ :

અશ્વઘર : ભાષાપૃથક્કરણ, અર્થઘટન અને આસ્વાદ - સુધા નિરંજન પંડ્યા, પરબ, માર્ચ, ૩૨-૪૦
 ગુજરાતી પ્રાદેશિક નવલકથા - નરેશ વેદ, તાદર્થ્ય, જાન્યુ, ૪૫-૮
 ટોમસ હાર્ડીની બે નવલકથાઓ, ફાર ફોમ ધ મેડિંગ કાઉડ, ધી રિટર્ન ધી નેટીવ - જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા, પરિવેશ, જાન્યુ-માર્ચ, ૫૪-૮
 બિનદલિત સર્જકોની દલિત નવલકથા - મહેશ દાફડા, દલિતચેતના, એપ્રિલ, ૨૧-૮
 બે હજાર તેરની નવલકથાઓ (સરવૈયું) - કનૈયાલાલ ભટ્ટ, પરબ, ઓક્ટો., ૫૮-૭૩
 બે હજાર બારની નવલકથાઓ (સરવૈયું) - કેશુભાઈ દેસાઈ, પરબ, જુલાઈ, ૫૪-૬૬
 મરાઠી નવલકથામાં પર્યાવરણીય સંવેદના - સેજલ શાહ, પરિવેશ, એપ્રિલ-જુલાઈ, ૬૪-૭૧
 માનવીની ભવાઈનું ગદ્ય - ધર્મેન્દ્રકુમાર આર. પટેલ, પરિવેશ, જાન્યુ-માર્ચ, ૮૫-૮૦
 મિખાઈલ બખ્તિનનો નવલકથાવિચાર - જયેશ ભોગાયતા, તથાપિ, માર્ચ-મે, ૬૦-૭૦
 સમુદાનિકે (ધ્રુવ ભટ્ટ)માં પ્રગટતી સંસ્કૃતિ - પ્રવીણ ગઢવી, શબ્દસર, જૂન, ૫૬-૮

□

આ અંકના લેખકો

ઈલા નાયક : ૧૬, સંસ્કારભારતી સોસાયટી, નારણપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૩ □ ૦૭૯-૨૭૪૫૨૬૩૩.
હર્ષદ ત્રિવેદી : એ-૧૧, નેમીશ્વર પાર્ક, તપોવન પાસે, અમિયાપુર, જિ. ગાંધીનગર □ ૯૯૭૮૪ ૦૫૬૮૪.
ધ્વનિલ પારેખ : સી-૨૦૪, વૈદેહી રેસિડેન્સી, વાવોલ, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૧૬ □ ૯૪૨૬૨ ૮૬૨૬૧.
ચંદુ મહેરિયા : નિરાંત, ૧૪૧૬/૧, સેક્ટર ૨-બી, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૦૭ □ ૯૮૨૪૬ ૮૦૪૧૦.

સંધ્યા ભટ્ટ : સ્નેહલ, પ્રજાપતિ વાડી સામે, ગાંધી રોડ, બારડોલી ૩૮૪૬૦૨ □ ૯૮૨૫૩ ૩૭૭૧૪
કિશોર વ્યાસ : ૬, મહેતા સોસાયટી, હાઈસ્કૂલ સામે, કાલોલ(પંચમહાલ) ૩૮૮૩૩૦ □ ૯૯૨૪૭ ૩૫૧૧૧.
ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી-૬, પૂર્ણેશ્વર, ગુલબાઈ ટેકરા, આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫ □ ૦૭૯-૨૬૩૦૧૭૨૧.
જયંત મેઘાણી : પ્રસાર, ૧૮૮૮, આતાભાઈ એવેન્યુ, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૨ □ ૯૮૯૮૦ ૦૭૧૩૦.

પરિચય-મિતાક્ષરી

સ્વીકાર-સમીક્ષા માટે પ્રકાશકો/લેખકોએ મોકલેલાં તથા સંપાદકે નવાં ખરીદેલાં પુસ્તકોની પરિચયનોંધ

કવિતા

થોડી વાર તો લાગે ને! - દિનેશ ડાંગરે 'નાદાન'. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૧૧૨, રૂ. ૧૨૫ □ ગઝલસંગ્રહ ધુમ્મસની ધાર - નીલેશ રાણા. ઈમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૧૫, પૃ. ૮૪, રૂ. ૧૦૦ □ 'ગીતો અને ગદ્યકાવ્યો' મહોત્તરમા - નરેશ કે. ડોડિયા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, કા. ૧૪+૮૪, રૂ. ૮૫ □ ગઝલ સંગ્રહ યાદો રણાણો ગીતમાં - દેવજી ત્રિ. થાનકી. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, ડે. ૧૧૬, રૂ. ૧૩૦ □ ગઝલો અને ગીતો રૂપ એક, રંગ અનેક - સંપા. એસ. એસ. રાહી. ડિવાઈન, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, પૃ. ૨૧૦, રૂ. ૨૫૦ □ ગુજરાતીની 'મુસ્લિમ ગઝલો'નું સંપાદન. ૧૪૫ કવિઓની કૃતિઓ. 'મુસલ્મન ગઝલ : શિલ્પ અને સ્થાપત્ય' એ નામના દીર્ઘ સંપાદકીય લેખ તેમજ કવિ-પરિચયો સાથે. વૃદ્ધશતક - કમલ વોરા. ક્ષિતિજ સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર, મુંબઈ, ૨૦૧૫. પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૧૫૦ □ 'વૃદ્ધ' - વિષયકેન્દ્રી ૧૦૦ અછાંદસ કાવ્યો સાંપ્રત ગુજરાતી કવિતા (૧૯૮૫-૨૦૧૦) - સંપા. રાજેન્દ્ર પટેલ. સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હી, ૨૦૧૫. પૃ. ૨૦૧, રૂ. ૧૫૦ □ એ ગાળામાં પ્રગટ થયેલી ૫૩ કૃતિઓનું, વિભાગવાર, ચયન-સંપાદન. સંપાદકીય લેખ ઉપરાંત, પુસ્તકને છેડે ૧૯૮૫-૨૦૧૦ દરમ્યાન પ્રગટ થયેલા ૯૦૦ ઉપરાંત કાવ્યગ્રંથોની વર્ષવાર સૂચિ સાથે સિગ્નેચર (સતીશ ડણાક) - સંકલન હરીશ વટાવવાળા. આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. ડે. ૨૮૦, રૂ. ૨૫૦ □ સતીશ ડણાકના સર્વ કાવ્યસંગ્રહોનું સંકલિત પ્રકાશન. સતીશ ડણાકની કવિતા વિશેના સંપાદક-લેખ સાથે હેસિયત - ગુલામ અબ્બાસ 'નાશાદ'. રન્નાદે, અમદાવાદ,

૨૦૧૫, ડે. ૧૭૧, રૂ. ૧૯૦ □ જાણીતા કવિઓના એક એક શૈરને આધારે રચેલી-'તઝમીનો'

વાર્તા

કઈ પણ બની શકે - જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ. ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, ૨૦૧૬. ડે. ૧૩૨, રૂ. ૨૪૦ □ ૧૯ ટૂંકી વાર્તાઓ કોઈ કરતાં કોઈ - નવીન કા. મોદી. શબ્દલોક, પ્રકાશન, અમદાવાદ, ડે. ૧૫૬, રૂ. ૧૫૦ □ 'લઘુકથા, લઘિમા, અણિમા' સંગ્રહ જિખ્સીની રૂપક કથાઓ - અનુ. માવજી કે. સાવલા. ઈમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૧૫, પૃ. ૭૬, રૂ. ૭૫ □ ખલીલ જિબ્રાનની બાવન લઘુ રૂપકકથાઓનો અનુવાદ અને જિબ્રાન વિશે લેખ ટહુકાનો આકાર - રેખા વિનોદ પટેલ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, કા. ૧૮+૨૧૪, રૂ. ૧૭૦ □ ૧૬ ટૂંકી વાર્તાઓ પૃથ્વીનું પહેલું અંધારું - સતીશ વૈષ્ણવ. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. કા. ૨૪૨, રૂ. ૨૧૫ □ ૧૮ ટૂંકી વાર્તાઓ પોલિટેકનીક - મહેન્દ્રસિંહ પરમાર. લટૂર પ્રકાશન, ભાવનગર, ૨૦૧૬, પૃ. ૮૮, રૂ. ૧૭૦ □ ૧૦ ટૂંકી વાર્તાઓ ભૂકંપ... અને ભૂકંપ - સંપા. ભરત ઠાકોર. ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. ડે. ૧૨૮, રૂ. ૧૫૦ □ ભૂકંપકેન્દ્રી ૧૭ ટૂંકીવાર્તાઓનું સંપાદન-સંપાદકીય લેખ સાથે મહોતું - રામ મોરી. ફ્લેમિંગો પબ્લિકેશન્સ, અમદાવાદ, ૨૦૧૬. ડે. ૧૨૮, રૂ. ૨૪૦ □ ૧૪ ટૂંકીવાર્તાઓનું સંપાદન-સંપાદકીય લેખ સાથે શેષ વાર્તાઓ - ઉમાશંકર જોશી. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૧. ડે. ૧૫૨, રૂ. ૧૨૦ □ ઉમાશંકર જોશીની અપ્રગટ અને અગ્રંથસ્થ ૧૬ વાર્તાઓનો, સ્વાતિ જોશીએ સંકલિત કરેલો સંગ્રહ

હેયાવલોણું - નવીન વિભાકર. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. કા. ૩૩૬, રૂ. ૩૧૫ □ ૩૫ ટૂંકી વાર્તાઓ

નવલકથા

અજ્ઞાતવાસનો સાથી - અનુ. હરેશ ધોળકિયા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, રૂ. ૬+૩૩૦, રૂ. ૩૨૫ □ સુભાષચંદ્ર બોઝના જીવનને વિષય કરતી રાજેન્દ્રમોહન ભટનાગરની હિંદી/રાજસ્થાની નવલકથાનો અનુવાદ
આજની ઘડી તે - કંદર્પ ર. દેસાઈ. રંગદ્વાર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, રૂ. ૧૮૨, રૂ. ૧૬૦ □ નવલકથા
કોશેટો - રન્નાદે શાહ. રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, કા. ૧૨૦, રૂ. ૧૧૫ □ નવલકથા
ટ્રેન ટુ પાકિસ્તાન - અનુ. જય મકવાણા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, પૃ. ૨૪+૨૪૮, રૂ. ૩૨૫ □ ખુશવંતસિંહની જાણીતી નવલકથાનો અનુવાદ
રસ્તો - જિતેન્દ્ર પટેલ. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, કા.૨૬૬, રૂ. ૨૦૦ □ નવલકથા
સૂર્યનાં આંસુ - નીલેશ રાણા. રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, કા. ૨૧૩, રૂ. ૧૮૦ □ નવલકથા

ચરિત્ર, નિબંધ, લેખસંગ્રહ

એક અધ્યાપકની ડાયરી - નરોત્તમ પલાણ. ધ્વનિ પ્રકાશન, પોરબંદર, ૨૦૧૫. રૂ. ૪૦, □ જુલાઈ '૮૮ની ડાયરી, મિત્રોને ભેટરૂપે
કોમનમેનની કથની - હસમુખ પટેલ. રન્નાદે, ૨૦૧૫. કા. ૨૬૪, રૂ. ૨૪૦ □ વર્તમાનપત્રમાંના લેખો ગ્રંથરૂપે
ગૌરીકુંડ ૧.૫ km - એકતા પટેલ. ઇમેજ, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૨૦૧૫. પૃ. ૧૬૦, રૂ. ૧૫૦ □ 'કેદારનાથની કુદરતી આફત/પૂર સામે ઝૂંમેલા પરિવારનું બચાન.'
જાગો ફિર એક બાર - ચંદ્રકાન્ત મહેતા. રન્નાદે, બીજી આ. ૨૦૧૪, કા. ૧૮૦, રૂ. ૧૮૦ □ વિચારકેન્દ્રી લેખોનો સંગ્રહ.
દિલના દરવાજે દસ્તક - અનુ. ઉર્વીશ કોઠારી, ચંદુ મહેરિયા. દલિત અધિકાર પ્રકાશન, સી.ટી.એમ., અમદાવાદ, ૧૨મી આવૃત્તિ, ૨૦૧૬. કા. ૮૦, રૂ. ૩૦ □ બાબાસાહેબ આંબેડકરનાં આત્મકથનાત્મક લખાણોનો અનુવાદ
પગમેં ભમરી: તૃતીય ચરણ - લીલાધર માણેક ગડા.

વિવેકગામ પ્રકાશન, માંડવી, ૨૦૧૫. રૂ. ૨૭૨, રૂ. ૧૮૦ □ સંસ્મણાત્મક લખાણો

પારિજાત - રેખા ભટ્ટ. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. કા. ૨૮૮, રૂ. ૨૬૦ □ વિચારકેન્દ્રી નિબંધો

બિચ બિચ બારી - પ્રવીણ દરજી. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. કા. ૧૫૩, રૂ. ૧૪૫ □ વ્યક્તિગત નિબંધો

મહર્ષિ શ્રી અરવિંદ - લેખન-સંકલન હરેશ ધોળકિયા. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. રૂ. ૧૨+૧૧૬, રૂ. ૧૨૫ □ શ્રી અરવિંદના 'જીવનકાર્યની ઝાંખી'

મુક્તિ-વૃત્તાંત - હિમાંશી શેલત. અરુણોદય, અમદાવાદ, ૨૦૧૬. રૂ. ૬+૧૮૬, રૂ. ૧૮૦ □ આત્મકથન.

ખડુનો કાગળ - મહેન્દ્રસિંહ પરમાર. લટૂર પ્રકાશન, ભાવનગર, ૨૦૧૬. રૂ. ૮૬, રૂ. ૧૭૦ □ પત્ર-શૈલીના અંગત નિબંધો.

સફળ જીવનનો માર્ગ - ફાધર વર્ગીસ પોલ. રન્નાદે, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. કા. ૧૫૨, રૂ. ૧૫૫ □ નિબંધો.

હાસ્યનું મેઘધનુષ - ચિત્રસેન શાહ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૦૧૫. રૂ. ૧૦+૧૧૮, રૂ. ૧૨૦ □ હાસ્યલેખો

બાળ/કિશોર સાહિત્ય

કલ્લુની કમાલ અને બીજી વાતો - અરુણિકા દરુ. ગૂર્જર, ૨૦૧૫. રૂ. ૮+૬૪, રૂ. ૭૦ □ બાળવાર્તાઓ

ગિજુભાઈની વખણાયેલી બાળવાર્તાઓ : ભાગ ૧ થી ૪ : સંપા. સાંકળચંદ પટેલ. રન્નાદે, ૨૦૧૫, □ ગિજુભાઈ બધેકાની વાર્તાઓનું શિશુકથાઓ (ભાગ : ૧), બાળકથાઓ(૨), કિશોરકથાઓ (૩), બાળ-બચુ કથાઓ - એવા વિભાજનમાં કરેલું સંપાદન

ગુડ મોર્નિંગ - હસમુખ ના. ટાંક. પ્રકા. લેખક, જરગલી (ગીર), ૨૦૧૫, વિ. રન્નાદે, રૂ. ૬૦ □ બાળકાવ્યો

ગુલાબનું ફૂલ અને સપ્તરંગી વીંટી - પુષ્પા અંતાણી. ગૂર્જર, ૨૦૧૧, રૂ. ૫૦ □ બાળવાર્તાઓ

ચટકાઉ કીડી - પુષ્પા અંતાણી. ડિવાઈન, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, રૂ. ૭૦ □ બાળવાર્તાઓ

જીવન દીપમાળા શ્રેણી - (મહર્ષિ અગસ્ત્ય, ભગવાન શ્રીરામ, સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ) - પોપટલાલ મંડલી. રન્નાદે, ૨૦૧૫ □ કિશોર માટેનાં લઘુચરિત્રો

પાંચીકડાં - કીર્તિદા બ્રહ્મભટ્ટ. રન્નાદે, ૨૦૧૫ □ બાળકાવ્યો
બંટીના સૂરજદાદા - પુષ્પા અંતાણી. સાહિત્યસંગમ, સુરત,

૨૦૧૧ □ બાળવાર્તાઓ
મહેક મળી ગઈ વાર્તાશ્રેણી (૧. પંગુ [મૂળ] લંધયતે ગિરિ [મૂળ], ૨. ઇતિહાસનાં પુષ્પો, ૩. સૈનિક સંત) – હરીશ નાયક. બાળકો/કિશોરો માટેના બોધક પ્રસંગો, રન્નાદે, ૨૦૧૫
રમતગમ્મત સાથે જ્ઞાન – મનજીભાઈ બી. પ્રજાપતિ. રન્નાદે, ૨૦૧૫ □ ધો. ૧ અને ૨ માટે ‘ગમ્મત સાથે જ્ઞાન’ રંગસુગંધી – કવિ અને ચિત્રકાર જિતુ ત્રિવેદી. રન્નાદે, ૨૦૧૫ □ બાળકો માટે કાવ્યો-ચિત્રો.
શોખીન બિલાડી – પુષ્પા અંતાણી. રન્નાદે, ૨૦૧૪ □ બાળવાર્તાઓ
હરક્યુલીસ દેવલોકમાં, (૨) હરક્યુલીસનાં અદ્ભુત પરાક્રમો – હરીશ નાયક. રન્નાદે □ બાળકો માટે હરક્યુલીસ કથાઓ હીરા, મોતી અને માણેક – નટવર ગોહેલ. રન્નાદે □ બાળકો માટે લઘુ ચરિત્રકથાઓ

વિવેચન

કચ્છનું ગુજરાતી સાહિત્ય – સંપા. હરેશ ધોળકિયા. પ્રકા. રસનિધિ અંતાણી, કચ્છ, ૨૦૧૫. ૩૦૩ પૃ. ૧૦૦ □ કચ્છી સાહિત્યના વિકાસને સ્વરૂપાનુસાર અને પ્રવાહ-અનુસાર તપાસતા વિવિધ અભ્યાસીઓના લેખોનું સંકલિત-સંપાદન **કાવ્યવ્યાસંગ – ગુણવંત વ્યાસ.** પ્રકા. લેખક, આણંદ, ૨૦૧૫, વિ. પાર્શ્વ, અમદાવાદ, ૩૦૩ પૃ. ૧૫૨, ૩. ૧૩૫ □ કૃતિઓ, સંપાદનો, લેખકો વિશેના અભ્યાસલેખોનો સંગ્રહ, શબ્દસૂચિ સાથે.
ગઝલવાચના – રશીદ મીર. પ્રકા. લેખક, વડોદરા, ૨૦૧૫, વિ. રન્નાદે, ૩૦૩ પૃ. ૧૪૦ □ ગઝલ અને ગઝલ-પુસ્તકો વિશેના લેખો.
મારી છાજલીએથી અને બીજા વિવેચનલેખો – મધુસૂદન કાપડિયા. ગૂર્જરી પબ્લિકેશન, ફિલાડેલ્ફિયા, ૨૦૧૫, વિ. રંગદ્વાર, ૩૦૩ પૃ. ૨૨૨, ૩. ૨૫૦ □ સર્જકો, ગ્રંથો, કૃતિઓ વિશેના અધ્યયન-અવલોકન-આસ્વાદના લેખો.
સતીશ ડણાક : વ્યક્તિતા અને સર્જકતા – અજય કે. રાહોડ. શબ્દલોક, અમદાવાદ, ૨૦૧૬, ૩૦૩ પૃ. ૨૩૧, ૩. ૨૪૦ □ પીએચ.ડી.નો શોધનિબંધ

શેષ-વિશેષ :

અધ્યયનગ્રંથો, સાહિત્યસંલગ્ન વિષયો અને અન્ય વિષયો
અવતરણ – સંપા. રમણ સોની. પ્રત્યક્ષ પ્રકાશન, વડોદરા, ૨૦૧૬, કા. ૧૧૨, ૩. ૮૦ □ ‘પ્રત્યક્ષ’ને પાછલે પૂંઠે, ૨૪ વર્ષોથી પ્રકાશિત થતા રહેલા વિવેચન-વિચાર-અંશો.
અવતરણ-મધુ – મોહનભાઈ પંચાલ, સં. નટવર આહલપરા. રન્નાદે, ૨૦૧૫, કા. ૨૭૬, ૩. ૨૫૦ □ મોહનભાઈ પંચાલનાં પુસ્તકોમાંથી તારવેલાં અવતરણો
ગીતાસ્વાદ – પ્રવીણ દરજી. રન્નાદે, ૨૦૧૫, ૩. ૧૮૦ □ ગીતાના દરેક અધ્યાય વિશે સમજૂતી લેખો
મારા સપનાનું વિશ્વ – નાનુભાઈ નાયક. સાહિત્યસંગમ, સૂરત, ૨૦૧૫, ૩૦૩ પૃ. ૬૯૬, ૩. ૩૫૦ □ લેખકની ગાંધીવાદી વિચારણા આપતાં લખાણો.
મારી કટોકટીની ક્ષણો – સંપા. અંકિત ત્રિવેદી. ઇમેજ, ૨૦૧૫, પૃ. ૩૮૪, ૩. ૪૦૦ □ જીવનની કટોકટીની ક્ષણો વિશેના વિવિધ લેખકોના લેખોનું સંકલન-સંપાદન
વિદ્યાબહેન નીલકંઠ ગુજરાતી નારીચેતનામાં અગ્રેસર – સંપા. સુકુમાર પરીખ. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, ૨૦૧૫, પૃ. ૧૦+૭૧૦, ૩. ૬૦૦ □ વિદ્યાબહેન નીલકંઠનાં લખાણો તેમજ અન્યોનાં એમના વિશેનાં લખાણોનું સંકલન-સંપાદન
વિમલવાણી : અગમની સરવાણી – કાર્તિકેય ભટ્ટ. ઇમેજ, ૨૦૧૫, ૩૦૩ પૃ. ૨૦૦ □ વિમલા ઠાકરનાં લખાણોને કેન્દ્રમાં રાખી થયેલાં લેખો.
શબ્દે શબ્દે પીગળ્યા – સંપા. મધુ કોઠારી, હરીશ વટાવવાળા, વિરંચિ ત્રિવેદી. સતીશ ડણાક અમૃત મહોત્સવ સમિતિ, વડોદરા, ૨૦૧૫, ૩. ૩૦૦ □ સતીશ ડણાક વિશે સંસ્મરણાત્મક લેખો, એમના સાહિત્ય વિશે અવલોકનો આદિનો સંપાદિત સંચય
સંબંધોનું સંગીત – જયંત વી. શાહ. રન્નાદે, ૨૦૧૫, ૩. ૨૦૦ □ નિબંધો, વાર્તાઓ, નાટક, આદિ.
સાંધિક રમતો – જી. ટી. સરવૈયા. ગૂર્જર, ૨૦૧૫, પૃ. ૨૭૬, ૩. ૨૬૦ □ ૧૬ સાંધિક રમતોના નિયમો આદિની સચિત્ર સમજૂતી-વિગતો.

